

0,70
ЈЕЛЕНКО ПЕТРОВИЋ

*Рад. Ј. Петровић
улич. у Скопљу*

№ 9

ПЕЧАЛБАРИ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ПИРОТ

З 32
ПЕТРОВИЋ Ј.
Печалбари

НАРОЧИТО

ИЗ

ОКОЛИНЕ ПИРОТА

000043090

COBISS ©

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ТИПОГРАФИЈА“ Д. Д. ГРАЧАНИЧКА 12
1920

Цена 3·50 дин.

325.25(497.11)

ЈЕЛЕНКО ПЕТРОВИЋ

ПЕЧАЛБАРИ

НАРОЧИТО

из

ОКОЛИНЕ ПИРОТА

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА „ТИПОГРАФИЈА“ Д. Д. ГРАЧАНИЧКА 12
1920

У В О Д

О ПЕЧАЛБАРИМА У ОПШТЕ¹⁾

1. *Одлазак печалбара.* Из онога краја источне Србије који чине окрузи Врањски, Нишки, Пиротски, и Тимочки, одавно су сељаци одлазили у туђину ради зараде. По *печали*, бризи и труду за зарадом, извесно, они су прозвани *печалбари*, а њихова привреда *печалба*. До Кримскога Рата (1854), они одлажаху у „Стамбол“ (управо у област крај Цариграда, Стамбола), а потом и у Добруцу, радећи свугде као пољски радници. После Кримскога Рата, многи иду и у Србију, где раде као дунђери и ћерамиције. Из Врањског Округа ишли су други и као кириције тамо амо и као жетвари (у околину Битоља). Пре Руско-Турског Рата (1878), неки већ одлажаху и у Румунију и у Загорје (околину Видина у Бугарској). После тога рата, све ће се више ићи у печалбу у те две последње земље, а у Турску више не. У Бугарској, ови су људи били дунђери, зидари, циглари, ћерамиције, и црепари, а у Румунији уз то махом пољски радници на великим поседима. При грађењу железница у нас, многи научише каменорезачки посао од радника Талијана.

Печалбари су од увек полазили од куће с пролећа, од Младенаца и око Ђурђева дне, а враћали се око Митров-дана. Врло многи још децом почну јести печалбарски хлеб, па ће печалбарску торбу носити до своје старости. Има сиромашних села која тако рећи живе од печалбе. Као да се извршила мо-

---

1) О печалбарима није било посебних расправа сем кратких брошура: „Сеоски Радници“ од Михаила Аврамовића (1908) и „Мачвански Печалбари“ од учитеља Славољуба Панића (1912). У „Етнографском Зборнику“ (XVI, Владимир М. Николић, „Лужница и Нишава“ (1910), затим у „Насељима Српских Земаља“ (XVIII, Риста Николић, „Крајиште и Власина“ (1912); XX, Маринко Т. Станојевић, „Заглавак“ (1913), има о печалбарству из источне Србије само кратких одељака у општим речима. У извештају Др. Миливоја М. Савића, „Занати и Индустрија“ (1914), има кратких белешака о печалбарима из Македоније и Старе Србије. Пре тога, о печалбарима је било каткада речи у новинама и у Скупштини, и краћих чланака у „Тежаку“ и „Српском Економисту“.

билизација војске, тако би се та села била испразнила. Исте жалосне слике виђале су се и у местима бољих привредних услова за време или после градобитних и неродних година. Снуђдени се у туђину крећу печалбари, и с тугом их испраћују од куће. А када се пред зиму врате дома весели, опште расположење завлада: повериоци се радују и наплаћују своја потраживања, општине порез, а у кући се наставља потпун породични живот. Кратко траје тај живот. Када наступи пролеће и када живот у оживелој природи почне бити пријатнији, ови људи понова полазе на пут у печалбу.

2. *Број печалбара.* Са јачањем новчане привреде и привредним различавањем, са намножавањем становништва и услед увећања пореза, број печалбара је растао из године у годину. Није било уређеног земљорадничког кредита и других привредних услова потребних за сразмерно повећање народне привреде, и сиромашни су морали ићи у печалбу. Колики је био њихов годишњи број, статистика Србије није показивала. Она је објављивала једино укупан број путника у иностранство, издвајајући само женске од мушких а печалбаре не. Ово је, међутим, било потребно чинити, јер ће печалбарство ускоро постати привредно питање првога реда. Деведесетих година број печалбара се нагло повећава. Та се појава почиње јако запажати, али се о њој, због ондашњих рђавих политичких прилика, неће толико говорити колико она заслуживаше. Пошто се почетком овога века политичке прилике поправише, и та појава, као и друга привредна питања, обратиће јаче на себе пажњу. Поводом злоупотреба са печалбарима које избише на јавност, јавно се мњење веома узбуђује. На јавно мњење нарочито је утицао велики број печалбара, што се износило као доказ колико су привредне прилике биле постале тешке у печалбарским крајевима источне Србије. Како статистика број печалбара није посебно показивала, то су неки, ценећи извесно према годишњим бројкама путника у иноземство, годишњи број печалбара узимали врло велики, наиме, узимали су да број печалбара износи годишње педесет па и шездесет тисућа људи. То је посве претеран број. Аврамовић тај број узима да је износио близу 15.000. Ми ценимо да се од 1890 до 1912 године број печалбара кретао између 10.000—18.000. Да ће то заиста бити овако, то се да увидети према порасту издатих исправа у оним пролетњим месецима када печалбари ваде путне исправе.¹⁾

¹⁾ Према статистици, било је отпутовало из Србије:

Године:	1839	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
путника:	103721	115661	91086	84675	75535	87476	71622	66400	69334	62025.

Просечан број путника за ово време био је 82.753. Опадање путника које се види, мислимо да није било стварно. Многи су почели прелазити и без путних исправа, или са општинским објавима, које у књиге путника код полицијских власти нису ула-

• 3. *Оцена печалбарства.* О рђавим странама печалбарства из источне Србије било је речи и у новинама и у Скупштини. Нарочито су истицане злоупотребе које су у Румунији драгомани и бојерски закупци, каткада и сами бојери, чинили са печалбарима. У сличним случајима сироти људи враћали су се и без зараде. Исто тако биле су гласне жалбе и због рђаве исхране печалбара: хранили су их по готову само качамаком („мамаљугом“). С друге стране, опет, уочене су и користи од печалбарства по суседним земљама. Због близине ових земаља, лак је печалбарима и одлазак тамо и повратак отуда. Печалба је долазила печалбарским домаћинствима као чиста и благотворна привредна допуна. Да није ове печалбе, многа невоља и беда не би била задовољена или ублажена: пауперизам би онда извесно био завладао у печалбарским крајевима, и тада бисмо имали и исељавање из земље.

На жалост, печалбарство се појави и онде где га пре не бејаше, и то у богатој Мачви. Као повод печалбарству из Мачве, Панић наводи ово. До 1906, многи Мачвани, махом младићи из задружних и имућних кућа, занимаху се трговином живине, пилићарењем, купујући живину по даљним крајевима Округа Подринског, Ваљевског, Рудничког, и Београдског, и продајући је у Сремској Митровици. Када те године Аустро-Угарска забрани увоз живине из Србије, за речене младиће пресахну новчани извор. Навикнути на новац и самосталнији живот, они пронађоше рада и зараде преко Саве. За њима почне тамо прелазити и сиротиња, која је и код куће надничила, по 0-70 дин. док јој овде надница прелажаше и 3 круне. Два три села даваху и женске печалбаре. Док пре из Прека долажаху пољски радници у Мачву, сада је обратно. Број мачванских печалбара преко Саве износио је годишње око 1.500—2.000 душа¹). Они су тамо радили по мајданима и на пољским поседима, у недостатку радне снаге због одласка тамошњег живља у Америку.

зиде. Полицијске власти које су водиле књиге о издатим путним исправама и гранична полиција, нису имале потребног упутства да о печалбарима воде посебан рачун. Тако су добивени и објављени бројеви који немају унутарњег и економски заједничког смисла.

Пораст путника, због печалбара, види се из овог прегледа, који показује број отпутовалих по месецима:

	1907	1908
јануар	7.242	8.884
фебруар	10.933	10.654
март	15.689	17.858
април	21.184	19.759
мај	20.434	15.701
јуни	13.231	12.807

„Статистички Годишњак“ за 1907—1908 годину, стр. 233, 229.

1) Панић, стр. 11, 12, 19.

4. *Одлазак у Америку.* Док је болест исељавања у Америку била захватила све европске земље, Србија је од тога била сачувана. Благодарети своје окућју (§ 471, тач. 4 Грађ. суд. пост.), које је земљораднике обезбеђивало и везивало за оно мало земље, печалби у блиским земљама, која им је допуњавала кућевну привреду и омогућавала издржавање, патриархалном животу и обичају да се младићи рано жене и људи не удаљавају далеко и за дуго од својих, и, најзад, томе што наши печалбари немаху прилике да чују много о великим надницама у Америци, Србија до скоро бeјаше једина земља европска која није давала исељенике Америци. И балканске земље Бугарска, Грчка, и Турска имале су масе печалбара-исељеника у Америку а Србија не. О томе се у Србији са поносом говорило и писало по новинама, и за то се одавала хвала њеном аграрном уређењу. Међутим, време и прилике убрзо и у Србији изазваше покрет за одлажењем у Америку. До анексије Босне (1908) било је по готову само авантуриста из градова Србије који су ишли у Америку; од тада, најпре из печалбарских крајева, почињу тамо одлазити и сељаци, делом да би избегли војну дужност.

Било би врло погрешно закључити да је покрет за Америком изазвала само агитација заинтересованих путничких агенција а не и неповољно стање привредних односа у земљи и природна тежња за већом зарадом. Најпре чаробне приче агената, који преко Србије спровођаху „американце“ из Бугарске и Македоније, о великој заради и брзом богаћењу у Америци одмах мише неке печалбаре тамо. После су писма ових људи вршила пропаганду за одлазак у Америку. За време и после ратова са Турском и Бугарском многи одоше тамо. Статистика о томе покрету није вођена; није се ни могла водити, јер се ово исељавање, као нежељено и спречавано од државе, вршило кришом и са исправама на друге земље (ово нарочито стога да би се избегла велика такса од 250 динара за путни лист у Америку, која је била заведена 1911). Ипак можемо рећи да је печалбара и исељеника у Америку из старих граница Србије, пред Балкански Рат (1912), било око 3.000 људи¹⁾. Из Македоније било их је много више. Услед зулума и експлоататорског турског режима у опште, а делом и због врлетнога и неплодног замљишта, одавно је отуда свет ишао у „гурбетлук“ по Србији, Бугарској, Румунији, и Угарској. Македонски печалбари су такође већином дунђери и зидари, али код њих има и особених занимања: бозација, алвација, ашчија, кафеџија, хлебара, тестераша. Када Турска, по прогласу уставности, поче узимати и хришћане у

¹⁾ М. Јефтић („Мала Србија,“ Њујорк, 1916) наводи да је из Србије у Америци било само 500 душа. Тај је број сувише испод стварнога.

војску, то је из Македоније особито повећало исељавање у Америку. Пред Балкански Рат, мислимо да је из Македоније и Старе Србије било око 30.000-40.000 печалбара, од којих до 10.000 у Америци.

Међутим, исељавање у Америку, па и Аустралију, било је нарочито велико из наших нових покрајина док оне беху под Аустро-Угарском. Услед несавремене економне политике Аустро-Угарске према народним масама, поименце услед повлашћења великога и племићскога поседа на штету малог, и особито услед националног и привредног потискивања нашега народа, извлашћени или пауперизовани наш сељак, и мали градски човек, почео је отуда у масама одлазити у Америку. По постанку наше садање државе, оценило се да нашега света (Хрвата, Срба и Словенаца) из нових покрајина има преко мора (у Америци, Аустралији, и Њу-Селанду) око 600.000 (можда и до 800.000).¹⁾

Отуда је дошло око 5.000 добровољаца и борило се за народно ослобођење. По свршетку рата, један део тих добровољаца (преко 1.000) вратио се натраг: једни, што су се били свикли на тамошњи бољи живот, други, што им у још несрећеним приликама наше земље не бејаше могућно засновати овде кућно огњиште. Незвесност коме ће припасти гранични крајеви хрватскога и словеначкога племена, затим привредна и валутна несрећеност у нашој новој држави, утицаће да се стиша и задржи онај по ослобођењу тако јаки и одушевљени покрет код осталог нашег живља у Америци да се поврати у домовину. Поред националног осећања за домовином, пређашње земљорадничке подстаче и нада да ће при проведби аграрне реформе добити потребну им земљу. Како тешки проблем аграрне реформе не бејаше ни законски решен, то је општи повратак нашега живља из прекоморских земаља одгођен. Ипак је дошло натраг отуда око десет хиљада људи, поглавито Срба.

5. *Збрињавање беземљених.* „Одсек за колонизацију, репатрирање и добровољце“ при Министарству Аграрне Реформе није још изишао из припремне фазе за своју задаћу: да у крајевима у којима има да се проведе аграрна реформа насели и збрине наш земљораднички живаљ који је без земље, без довољно земље, и без националне слободе (из суседних земаља), старајући се да при провођењу аграрне реформе првенствено збрине добровољце, како би се искупило дато им обећање.²⁾ До сада је поменути одсек учинио ово. Од преко две хиљаде

¹⁾ Церо Слеччевић („Срби у Америци,“ Женева, 1917) налази да је 1915 нашега живља (Хрвата, Срба и Словенаца) било у Сједињеним Државама око 470.000.

²⁾ У рату противу Аустрије ми смо имали око 32.000 добровољаца (рачунајући ту и оне из Добручке Војне, којих је било око 12.000): 24.000 бораца и 8.000 небораца; око 7.000 их је погинуло и помрло.

пријављених породица из Црне Горе, Херцеговине, и Лике за насељавање, пресељено је у Стару Србију и Македонију преко хиљаду. Ово пресељење изведено је доста нерационално, поглавито у томе што насељеници нису како ваља збринуту у потребним стајама и обрадним средствима. За насељавање у реченим покрајинама имаше законске основице; за нове покрајине истом је ступила на снагу Уредба о издавању земљишта великих поседа у четворогодишњи закуп. Без законске могућности до сада, Министарство Аграрне Реформе у главномо могаше још, уз сарадњу одсека за добровољце при Министарству Социалне Политике, привремено збринуту добровољце из Баната, Бачке, и Барање, давши им тамо на руковање пољопривредна имања од великих поседа. Ово збрињавање добровољаца није проведено како треба. Само оним добровољцима требаше дати земљу који су били земљорадници или имају услова да то постану. Остале је, на циљусходан начин, требало обезбедити или помоћи. Овако, уступање имања на руковање код многих добровољаца извргло се у намештење за чисто искоришћавање имања без рада. Оваки случаји много шкоде идеји аграрне реформе, те их треба онемогућити. Затим, проблем насељавања треба решити и са финансијске стране. Уштеђевине наших у Америци јесу врло знатне. Када би држава основала Аграрну или Насељеничку Банку, и она те уштеде прикупила и нове прикупљала, онда би ово финансијско питање тиме већ у основи било решено. Банка би, међутим, имала прилив улога и из саме земље, а добила би и помоћ од државе. Тако би повратак „американаца“ био спроведен.

б. К решењу печалбарства. „Американци“ чине неку средину између печалбара и сталних исељеника. Због даљине и знатних путних трошкова, они се у Америци задржавају већином неколико година; има их који тамо остају дуже, па и за навек. Последњи су за увек изгубљени за народну привреду. Када би народна привреда била добро организована и имала природних услова за развитак, не би се допустила ни штета која настаје одласком оних првих, јер у Америку одлазе људи најбоље радне снаге. Па ипак, када се узме у обзир да они доносе или шаљу знатну тековину, а има се у виду да они одлазе што у домовини није било добрих услова за употребу њихове радне снаге, онда се можемо тешити да је речена штета надокнађена. Боље је имати исељеника који на своју домовину неће заборавити и који ће дома слати своју зараду него имати пауперизам у земљи. Међутим, од исељеника је велика штета са војне тачке гледишта. Они су за отаџбину готово изгубљени као војници: тешко се могу вратити ради испуњавања војне дужности; њихов повраћај биће отежан па и онемогућен од заинтересоване стране; а који би се и вратили, то ће учинити доцкан по мобилизацији. Када бисмо ми имали толико исељеника у прекоморским зем-

љама као у прошлости, ми бисмо онда у случају рата имали мање војске за читаву једну велику армију.

Појава печалбара у Србији јасно нам показује да Србија није била у стању да издржава све своје становништво. Земља није била довољна да са намножавањем становништва и привредним различавањем остаје довољно земљишта за све пољопривреднике; није имала и није привлачила довољно капитала потребног за привредни развој земље. Привредна техника у Србији била је заостала и слабо је напредовала; расподела имућства у негда хваљеном поретку привредне једнакости реметила се у корист богатијих, а са тиме земља се није упоредо индустријализирала у потребној мери да би немаћници нашли потребне зараде у фабрикама. Све то утицало је и терало људе у печалбу, па и Америку. У нашим новим областима било је повољнијих привредних услова, али је наш живаљ отуда био примораван на исељавање преко мора услед рђаве државне економне политике у опште и посебно услед угњетавања словенских народности у опште и особито нашега народа од стране Немаца и Мађара који су државом господарили.

7. *Отклањање печалбарства.* Наша нова држава има природних услова да не би требало да има ни печалбара ни исељеника. Она има плодних а недовољно насељених равница за насељавање из сразмерно пренасељених крајева који дају печалбаре. Она је довољно велика и биће војнички довољно јака да обезбеди веру у њено постојање и њену поуздану будућност, и да задобије поверење страног капитала за њен привредни развитак. Треба само да будемо увиђавни да нашу аграрну реформу проведемо тако мудро да добијемо правичан и успешан аграрни поредак, и треба да у духу ваљане и савремене привредне политике поставимо добре основе за развој народне индустрије, да би она безимотнима и неспособнима за самосталну привреду давала правичне и довољне зараде. Заиста, ми имамо привредних услова за добру и срећну народну привреду; треба нам само организаторскога духа да организујемо како ваља нашу производњу, па да немамо ни печалбара, а још мање исељеника.

Да у томе успемо, да нашу земљу привредно тако организујемо да она нема ни печалбара ни исељеника, за то је, поред осталог, потребно проучити узроке и услове печалбарства у прошлости. Овој расправици јесте задатак да пружи један прилог к томе, наиме, тиме што ће расправити питање печалбарства у једној општини из печалбарскога краја.

ПЕЧАЛБАРИ ИЗ ОКОЛИНЕ ПИРОТА

I. Постање села и општи привредни услови

Трњанска Општина, која ће у погледу печалбарства бити посебно предмет ове расправе, састоји се из три села: Трњане, Ржане, и Великог Јовановца. Сва ова три села леже у Пиротској Долини, на 6—8 км. источно од Пирота, једно од другогa удаљена 15—30 минута.

1. *Трњана.* Село В. Јовановац новијег је порекла, Ржана је старије, а Трњана најстарије село. Трњана је обновљено село. Када је Трњана постала, не зна се; само се зна да је раније село постојало на један километар југо-источно и ближе В. Јовановцу (између гробља и „Клока“). Старо село разбегло се од турског насиља (јаничара извесно, не крцалија, како се прича). Бегунци из старе Трњане образовали су село истога имена близу Трна. После су се отуда неки повратили на своја имања и засновали садање село. То је могло бити пре 250 година. Пре 90 година, Трњана је имала 7 кућа; 1912, имала је 63 куће. Било је и нешто досељеника, али врло мало.

2. *Пољска Ржана.* Ово село засновао је неки угљар. Бежећи од насилника Турака (не крцалија јер су се они доцније јавили), он наиђе крај Нишаве на врбљак, ту се склони и направи колибу. Други је насељеник био неки бегунац из Софије, а потом се ту доселише још двојица, који су такође били од некуда побегли од турског насиља. То је било пре 200 година. Од заснивача села воде порекло више породица, које и данас носе име „Угљареви“. Када је село имало 30 кућа, пре 62 године, надође Нишава тако јако да однесе један крај села са кућама и кошевима кукуруза. То принуди сељане да село пре-

селе с ове стране Нишаве. После заселења, у овом селу било је мало досељеника.¹⁾

3. *В. Јовановац (Алачев Чифлик)*. То је село засновао Турчин Осман Алач-Дрндар (надимак од његовог ранијег занимања извесно), пре 130 година од прилике. Онда је Трњана имала 5 кућа. Земља је била махом пушта. Онда где је сада село и у наоколо било је већином необрађене земље, коју су били притиснули неки Турци из Пирота. Тада дође „деда Алач“ из Пирота и у непосредној близини садањег села засеје бостан, направи колибу и доведе и булу, у намери да заснује чифлик. После годину две ли, Трњанци се на Ускрс потпију и договоре да отерају Алача, јер су се стали бојати да ће им притиснути цео атар и село. Дошли су били с кочевима, па стану викати да иде одатле. Он ће их одвраћати говорећи да га оставе на миру, јер му је ту харем. Пошто они нису попустили, он извади пиштољ и једнога од њих убије, а остали се, пет до шест њих, разбегну. Оде к паши и оправда се, велећи да су му напали на харем. Потом се још боље онде утврди, почне да сеје кукуруз и жито околу; а затим се, како је оно место било водурљиво, пресели онде где је сада од прилике средина села, подигавши најпре кућу па ускоро и кулу.

Пошто се био преселио, погодио је два-три момка, подигао им кућу, и почне заснивати чифлик. Да би свој чифлик увећао, он се служио овим начином. Са своје куле посматрао би недељом или празником коло. Када види да се младић ухвати у коло до девојке, он ће питати, јесу ли род. Ако нису, наређиће да се узму. Или при посипању гувна угледа где младић са девојком носи бакрач воде. Позове оца момковог и каже му да зове попа да их венча. Отац се чуди и вели, неће се узети. Он прича за бакрач.²⁾ Тако је Алач десет пари оженио, и свој

1) По другој верзији, село су заселили неки сељаци из Височке Ржане, који су отуда побегли од злостављања тамошњег субаше или спахије. Населио их је неки Турчин под условом да село даје по једног војника сваке године, а да за то не плаћа никаква данка. Да ли су ови сељаци били први заселиоци села, или су се ускоро по зачетку села населили, то се са извесношћу не може рећи; али је врло вероватно да су били из В. Ржане, судећи према називу новог села. — Место на коме је Ржана данас, звало се „Цидовци“, по гробовима прастановника „Цидоваца“.

2) Деда Здравко није хтео Магду. Алач га налази овчара у „Белом Пољу“. Младић неће. Он га бије неком камцијом и свега га искрвави, натеравши му кошуљу у месо. На кола у село. Навлачи му овнујску кожу и меће га у ђубре да оздрави, и потом свадба.

чифлик умножио. — Природ са чифличког имања дељен је овако. *Кукуруз* се подели на 10 купа: десету узме десечар; од осталих девет, трећину узме Алач а две трећине работник. Код *жита*, пошто је десети сноп узет на име десетка, жито се оврше, па овако подели: семе се извади, коњарско (колико се да коњару за вршу) такође, остало се подели на два дела. *Сено* се делило према погодби: на „испољу“ или „треће.“ — Алач је умро оставивши три наследника. Од једнога сељаци откупе половину чифлика, а потом и остала два дела (18 кућа). Село се откупило на три пута, и то само у кућама. То је било пре 80 година; остало је имање после купљено. Када је постало слободно, село је имало 28 кућа. У Кримском Рату село је бројало 35 кућа. У овом селу било је нешто и досељеника (из Забрђа, околине Трна, Буковика, и Висока), и зато се оно брже и развило. 1912, имало је 114 кућа; сада има 118. Све до после ослобођења село је носило име Алачев Чифлик. Када су се онда турска имена селима замењивала, срески начелник, у недоумици другога имена, да овом селу име Велики Јовановац по имену ондашњег кмета мајстор Јована, који је оставио добру успомену, а оближњем „Ђопином Чифлику“, Мали Јовановац.¹⁾

1) Место где је Алач засновао чифлик звало се „Петкожање“ по Петку паши, хришћанину, за кога се не зна када је живео. Он је подигао св. Петку у Градашници до Пирота, и био саградио 5 воденица на један јаз једну испод друге, од којих су 4 биле у захвату ове општине. То већ показује да је раније овде било већих села, па су она, извесно од турског насиља, била растурена. Бегунци су се отсељавали далеко, или се склањали у брда.

Још је занимљивије постање **Брђиног Чифлика**. По причању једнога старца (Иге Ђирића), пре близу 200 година, у Пироту је било само 5 турских кућа. Онда се доселе у Пирот Арнаути и Турци из Македоније и Старе Србије. Они су узимали на силу и и турчили хришћанке, а потурче се и неки хришћани. Неки Турчин, Хусејин, који је био бркат, те је прозват „Брђич“, био је субаша и порежница у Чакр-Извору, селу више Крупца. Село је имало 30—40 кућа, и то је било пре 80 година. Брђич је ноћивао наизменце по кућама. Замолиће сељаке да му допусте да на сеоском земљишту засеје бостан. Деда Мада бејаше томе противан, говорећи сељацима који су били пристали, да ће Брђич до године насадити виноград. Тако и би; али сељаци, на савет деда Мадин, изваде ноћу што он засади дању. Најпосле успева: прави и колибу, а после две године и кулу. Сељаци је растурају, јер су прозрели његову намеру. Долази паша у Пирот. Он га моли већећи: нашао сам место за чифлик: до воде, поља и планине, и тражи да му да тапију. Паша га учи да утврди међе костима. Брђич говори сељацима да се Крупац развија и да ће Крупчанци пасти стоком и заузети атар сеоски, него да треба да утврде међе и изваде тапњу од атара. Иде са сељацима и поставља међе беле-

4. *Привредна одлика општине.* Сва три села леже у равници; захвати су им потпуно равни, сем винограда, који се налазе на хридовима са јужне стране. Шуме немају; у колико неки имају бранике, ови се налазе у захватима других општина. Пређе је било више ливада и имало је више утрина, па је било и више стоке (говеди и оваца); сада је остало врло мало необрађене земље. По каквоћи, земљиште је тројако: поред реке Нишаве, која тече десно од сва три села, земља је пескуша врло добре каквоће; с јужне стране села, црница, слабија у колико се иде виноградима, чије је земљиште шљунковито-песковито. Пиротско Поље је у опште врло родно, а ова села од свих у томе пољу имају најбољу земљу.

Као у целом Пиротском Пољу, у овој општини успевају врло добро све врсте жита, кукуруз, и поврће. Док бејаше више празне земље и док се гајило више оваца, млекарство је било јаче развијено: до пре 20 година било је и бачија. После укидања бачија, почело се развијати млекарење (од оваца и крава) продајом млека по Пироту, нарочито из Ржане и Трњане, пошто су ова села ближе граду. Из В. Јовановца млеко се лети више носи у оближња села, Крупац или Смрдан, за прављење кашкаваља. Некада је овде било врло развијено виноградарство, јер је цела област до Софије, која је по ослобођењу границом откинута, куповала вино у околини Пирота. Филоксера је, почев од 1892, овде уништила винограде, и то је све врло штетно утицало на привреду ове општине. Од 1904, почели су се виногради подизати на американској подлози, али врло споро. Привредни губитак од наставка у виноградарству утицао је да се у овој општини

жећи их костима. Оде к паши и добије „удут-тапију“. Сада десе-
 чар узима десету крстину, он у почетку девету, па после трећу.
 Успротиве се сељаци, али попуштају сем једнога. Он каже субаши
 да му тога доведе кули, послужује га кафом, па ће га питати
 зашто није дао „треће“. Овај му рече да је имање његово и да
 има тапију. Он му одговара да та тапија према његовој „удут-та-
 пији“, која обухвата цео атар, не вреди. Наређује сеизу и мом-
 цима те га испребијају и заповеди му да се одмах сели из чифли-
 ка. За пренос жита тражио је „црге“ за кола. Један му одриче.
 Он га доводи на кулу, даје га тући, па тера из села. Тако је
 пропудно сељацима власницима; тако и наполичаре, да не би стекли
 права чивчија на имањима која су држали. Насељавао је друге
 на чифлику, али се многи, због тешког кулучења, разбегоше. По-
 годно је момке и подигао се. После ослобођења, дошао је његов
 син, Исмајл, са Чаталце и чифлик продао Крупчанцима за
 125.000 гроша. Породице раније протераних са имања нису успеле
 да чифлик откупе.

јаче развије печалбарство. — Карактеришући привредно ову општину, можемо рећи да је она права земљорадничка општина са допунском привредом од печалбарства.

II. Печалбари до ослобођења (1878)

1. *Општи услови.* Почетком XIX века, у овом крају владала је натурална привреда, тј. такав привредни поредак у коме је свака кућа производила за своје чланове све што им треба. Новац се употребљавао само за плаћање данака и куповину намирница које домаће земљиште не производи (со и слично). Али, поред свих злих прилика у Турској, новчана привреда из културне Европе почела је полако продирати и у турске покрајине, нарочито од покушаја да се Турска реформише. Посебно, затим, ова села су поред цариградског друма и у непосредној близини Пирота, чији су панађури били чувени по промету; и отуда се овде још за време Турака почео осећати утицај новчане привреде и новац стао бивати потребнијим. Услови производње, пак, са тиме нису се упоредо поправљали. Необрађене земље бејаше доста, али раја није имала подстрџка за већом производњом због самовољног и експлоататорског турског режима. И како на дому не бејаше услова да сиромашнији дођу до новца, они су тога ради морали ићи у печалбу далеко од куће и код Турака, којима је била обезбеђена већа производња, и где је за то било саобраћајних и тржишних услова.

2. *Раденко Пауновић*, старац од 90 година из В. Јовановца, прича: — „Када сам био младић, село је имало 20—30 кућа. Земља је била махом турска, и то она најбоља. Неке куће имале су своју земљу: сиромашније 2—5 рала, газде 30—40; неки нису имали ништа. Онда су паре требале за разне данке и да се нешто прикупи. У близини није било зараде, те су људи ишли далеко у печалбу. Из области од Алексинца (где онда бејаше граница) до Софије ишли су печалбари у „Стамбол“ (близу Цариграда). Полазило се од Ђурђевог дана, и људи су се путем скупљали по 500—1.000 душа. Путовало се 20 дана и стизало пред Цара Константина дан, када је почињала косидба жита („орак“). Тамо су ближњи сељаци стварали дружину за рад („тајву“) од 20—50 људи. Између себе бирали су драгомана, који је са бегом погађао „орак“ ђутуре: да му се окоси цело поље. Косидба је трајала месец дана; господар је хранио рад-

нике. Погођену суму наплаћивао је драгоман, па је на равне делове делио између другова. И он је добијао раван део, али он није радио. На једнога је падало 150—200 гроша. — За вршу је бег сам погађао раднике, и то уједно и за орање жита. „Ак“ (плата) за вршу и орање износио је 200—300 гроша, ретко до 400 гроша. Јачи и вреднији добијали су већу плату. Врша је трајала, према величини чифлика, 10—90 дана. И тамо је било угара; неки су угарили још док се жело. Сејање жита је почињало од Мале Госпође и трајало 20—30 дана. Када се свршило орање, онда се полазило кући у дружинама, које су се стизале и скупљале у гомиле од 200—500 душа. Путовање, због разбојника и хајдука, није било сигурно, те се зато ишло у друштву. Опасно је било путовати од Пазарџика па до Стамбола. Од Стамбола до дома стизало се, око Митрова дне, за 10 дана, јер се путовало и ноћу. Када се тамо ишло, путовало се само дању. Из нашега села онда је обично ишло у печалбу 5—15 људи: готово из сваке друге куће по који. Из наше куће били смо сва три брата; само је отац остао дома. Ја сам тада имао 16—17 година, средњи брат 25, а најстарији 30 година. Ја сам донео 250 гроша; сва тројица донели смо 900 гроша преко трошка за време путовања. Наполеондор је онда важио 115—120 гроша. То је било на три године после Кримскога Рата. Пре тога рата, ишло се у Добруцу“.

3. *Ђира Панчић*, из Трњане, коме је сада 95 година, прича овако: — „И пре мене се ишло у печалбу, и то у Стамбол. Било је две врсте печалбара: слуге (момци) или *орачи* („речпери“) и *жетвари*. Први су полазили по Ђурђев дан, стизали на Константинов дан, када је почињала жетва и могло да се угари. Орали су (најпре угар а после жито) и дању и ноћу: ноћу са другим воловима; први иду на пашу. Враћали су се после Митрова дне, око св. Николе; задржавали су их силом по Митров дан 31 дан да би доорали жито. Ови су момци добијали 400 гроша; они који су знали турски и који су ишли чешће, 500 гроша. Било је и таквих који су остајали целу годину; они су добијали 1.000—1.200 гроша. — И жетвари су полазили када и орачи. Они су радили докле се ожње: 20—40 дана. Водио их је драгоман, који је погађао да се ожње цело поље на ђутуре, па после деле. И он је радио: он води работу, први почиње да ради. Жетвари су доносили 150—250 гроша. — У Добруцу се

почело ићи после Кримскога Рата: у дунђерлук и на жетву; овде се жело српом. Ту су их Турци, који су били богати, добро хранили: јајима, сиром, медом. Отуда се доносило 800 до 1.000 гроша“.

Разлике у казивању једнога и другог старца објашњавају се тиме што они, извесно, нису ишли у једно време, заједно и у једна места. Што се тиче главне разлике, тога куда се раније ишло у печалбу, и ако је први старац трезвенији, ипак је вероватније да се прво ишло у Стамбол; јер се тамо земљорад пре могао рентирати, због веће близине Цариграда и других крајева који су куповали жито.

III. Печалбари после ослобођења (1878—1912)

1. *Предуслови.* После Руско-Турског Рата, пошто су Румунија и Србија, која је и увећана са четири округа, постале независне и створена Бугарска, у свима тим земљама осећа се и привредни напредак. У ослобођеним окрузима Србије, где спада и ова општина, привредни поредак се мења. Ослобођењем од феудалних обавеза и турског насилничког режима у опште земљораднички посед постаје сав и потпуно слободан; зајемчава се лична и имовна безбедност, и производња се повећава, јер сељак сада ради све за себе. Улога новца јача: (1) услед побољшања услова за привредну делатност; (2) што је новац нарочито потребан за откуп турских земаља; (3) што се сада сви порези плаћају у новцу и још поступно повећавају; (4) што потребе за куповином код становништва расту у додиру са културнијим животом, који донесе народна држава у додиру са културном Европом. Док је пре земљорадник производио да више даде Турцима, сада више производи за трг. Под утицајем новчане привреде и слободног индивидуалног живота патриархализам слаби и задруге се распадају. У томе преображају, умешнији и богатији повећавају свој посед, други се насељавају и купују земљу, којој цена скаче, становништво се множи, тако да опет остаје сиромашних којима недостаје земље. Услед свега тога, будући да се индустрија не подиже, нити привредна техника довољно расте, те нема зараде, сиромашни и из ове општине морају и у ново доба ићи у печалбу ради зараде: да плате дугове и порез, да отплате купљено имање, или да спечале да би купили земљу.

2. У Загорју и Румунији. Још пре ослобођења почели су печалбари из ове општине одлазити у Загорје (предео садање Бугарске с оне стране Старе Планине) и у Влашку. После ослобођења, сви иду тамо, нарочито у Загорје: Видин, Лом Паланку, Берковицу, и у Плевен. У Бугарску су ишли само дунђери, а у Румунију мање дунђери него поглавито они који нису знали дунђерлук. Ови су тамо радили као пољски радници на великим поседима: орали, копали, жели, врли, брали кукуруз, сејали пшеницу. Неки су били обичне слуге код појединих бојера или њихових закупаца, а неки су били пољски чувари.

У печалбу се полазило махом у друштву. За дунђерлук је мајстор, пред Ђурђев дан, погађао раднике и чираке и образовао дружину (тајву) коју ће водити. Било је и печалбара, умешнијих и који су раније већ били тамо, који су одлазили непогођени и без споразума, па тамо стварали дружину за печалбу, или су радили на надницу. Обично су мајстори погађали веће послове на ђутуре, као израду кућа и других зграда, у селима увек и да газда храни радну дружину. Када није било дунђерскога посла, онда би мајстор погађао и са својим радницима радио и просте пољске послове. То овим људма не бејаше тешко чинити, једно што су они, кад не би ишли у печалбу, код своје куће радили те исте тежачке послове; друго, што су ови мајстори били скромни дунђери. Само су се два-три мајстора из овога времена били истакли. Пре тога, један мајстор, из Трњане, био је стекао велики глас: радио је и цркве, између осталих он је израдио и Саборну Цркву у Пироту.

Ови су мајстори у Бугарској и Румунији израђивали обичне и просте куће, и то на ове начине: „на бондрук“, где су зидови од дирека и баскија полепљени, обично блатом; од „ћерпича“, непечених цигала од блата и сламе; на „набој“, како су се зидови израђивали у Румунији: на диреке преко којих се са стране искују баскије а шупљина између ових (10 см.) набије земљом, која је у Румунији за то врло подесна (у Румунији се овако израђена кућа зове „бијеница“, у Црној Трави „пуњетица“); и, најзад, „под план“, од печене цигле, по варошима, а по селима тако механе и боље куће.

3. *Зарада*. Колика је била просечна зарада ових печалбара за једно лето (око 6 месеци) показује ова табела ниже, уједно у испоређењу са зарадом печалбара из ранијега времена:

Године:	1860—65 (у Стамболу или Добруци)	1870—75 (у Влашкој или Загорју)	1890—95
Мајстор (са 5—6 чирака)	180—200 дин.	300—400 дин.	400—500 дин.
Радник код мајстора	60—70 „	80—100 „	80—120 „
Чирак	30—40 „	40—60 „	60—70 „

Бивало је година када су печалбари из Бугарске и Румуније доносили и већу печалбу, али се и дешавало да рђавих година, неродних нарочито или после таквих, и мање донесу. Шта више, било је и тако несрећних година када ови људи иду из места у место тражећи рада, па се морају чак и вратити кући готово без зараде; или зараду мајстори (у Бугарској) не могу да наплате, те остане на дугу до идуће године, при чему је нешто и пропадало.

Зарада пољских радника износила је од прилике колико и плата дунђерских момака, често и мање. При том је њихов посао тежи и мање се цени. Дунђерлук се сматра као занат, дунђери уживају лепо име и боље се хране, нарочито код добрих домаћина. Пољски радници на бојерским имањима храњени су рђаво: качамаком („мамаљугом“) и луком поглавито; врх тога, они су каткада злостављани од настојника и бојера. Они раде и по рђавом времену, каткада и празником, и деси се и под камџијом.

4. *Градобитне године 1897 и 1898.* Деведесетих година, пошто су виногради ове општине уништени од филоксере, која се овде јавља 1892, број печалбара из њених села повећава се знатно. Дотле су грађани ове општине имали знатних прихода од виноградарства; сада су морали и сами куповати пиће. Оно постаде скупо: пре филоксере, 100 кгр. грозђа продавало се по 10 дин., после (1910-1912) по 25 дин. Уз несрећу од филоксере дошле су и друге: 1897 пао је у овој општини јак град, па се то исто поновило и следећег лета, и то баш пред жетву. Село В. Јовановац највише је од града страдало; његова летина била је сва уништена оба лета. Те су две године биле катастрофалне за привреду ове општине. Преимућствено житарска општина, најбогатија у житу у целом округу, из које се око 100 вагона жита извозило (на 250 кућа од прилике), она тих година није имала ни за семе. И најбогатије куће морале су докуповати хране, из Јовановца само неколике не (оне су имале и воденице па су добијале ујам). Но и оне су јеле проју, и ако то овде није обичај. Да се исхране, многе су куће продале сву стоку, а

неке и од земље. И ако је општину снашла привредна катастрофа, ипак је и у њој вршена пореска егзекуција,¹⁾ која је тих година, услед рђавих државних финансија у доба личнога режима, владала у целој земљи. Једно рало онда се овде продавало за 50-150 динара. Стоке је мало продано за порез: њу су сами грађани продали да би се исхранили и платили порез. Многе су се куће тога ради морале задужити, и то, како земљорадничких задруга није било, код приватних поверилаца, који су већином били зеленаши, поглавито из Пирота.²⁾ Неки су покушали добити зајам код Управе Фондова, али без успеха.³⁾

До градобитне 1897 године врло ретко је у селу било куће без волова за рад; после 1898, тек пета кућа ако их је имала. Раније је у опште много боље стајало са рогатом стоком. До деведесетих година свако је село имало говедара и свака трећа кућа од прилике имала је и краву сем волова за рад, а имућније куће и више говеди. Од тада се у општини говеда нагло смањују из ових узрока: (1) утрина и јалова земља све се више пооравају, те нема испуста за пашу; (2) порез и трошкови кућни се повећавају; (3) винограде од 1892 ништи филоксера, а нови се подижу тек од 1904; (4) задруге се деле, и стока се продаје и ради подизања и сређења нових домова. Стока се прода у нужди с намером да се ускоро купи, а после се то не постигне. Производња жита се, истина, повећава, али је његова цена у оно доба ниска, да се губитак у привреди од уништења винограда није могао накнадити. Губитком винограда општина је доиста била знатно посрнула. Поменуте градобитне године већ рђаво материјално стање довеле су до критичне оштрине.

5. *Излаз из кризе.* Из привредне кризе општину је извела печалба. До оних градобитних година свака је осма или десета

1) 1897, земљиште засејано усевома а утучено градом било је ослобођено за половину пореза, 1898, од свега пореза. Дужни порези, текући порез на личност и на остатак неослобођеног земљишта, наплаћивани су и егзекуцијом.

2) Један чувен зеленаш у самој општини наплаћивао је интерес 20—40%. Када му је човек дошао за зајам, он се погоди да му плати 20 или 24% интереса. Интерес се унесе у главницу. Када дође рок, а дужник не плати, онда му он каже да се направи нова облигација, али да се на име интереса урачуна 40%. Да не би био тужен, дужник пристаје. Када је овај зеленаш дао новац за волове, он је узимао облигацију али и билете на своје име као гаранцију.

3) Управа Фондова је Пиротском Округу, као и осталим врлетним окрузима, слабо давала зајмове. Тих година тешко су земљорадници добијали зајмове код ње и из најбогатијих округа.

кућа давала печалбаре, а тих година биће више него обрнут случај. Сада је, сем из најимућнијих кућа, готово све одрасло и за рад способно мушко становништво отишло у печалбу: у Румунију, Загорје, у унутрашњост Србије, неки су нашли зараде у Пироту; али је највише њих отишло у околину Софије и саму Софију нарочито. Пре тога већ, од 1890, неколико њих ишло је годинама у печалбу по селима око Сливнице, где су радили као дунђери или држали крчме. Сада ће маса печалбара отићи у Софију.¹⁾ Услед знатнога растења становништва у Софији, грађевински посао у њој особито ће се развити, и то је у Софију привлачило раднике и печалбаре са свих страна.

Софија је била врло повољно место за печалбаре из ове општине, једно због високих надница и сталне зараде у њој, друго, због њене близине. За један дан од куће печалбари су били у Софији и одмах налазили посла. Одлазили су рано с пролеђа, чим би тамо настали грађевински послови. Отуда су неки за жетву долазили кући, па после вршидбе понова одлазили, да за орање жита поново дођу, уреде своје послове, па опет оду. Други би дошли само на неколико дана. Ова лакоћа обиласка куће и добра печалба у Софији чинило је да је наредних година још више печалбара тамо ишло, па чак да иду и они који иначе не би ишли у печалбу. Тако је Софија за ову општину постала тако рећи обетовано печалбарско место. Српско-Бугарски Рат од 1913 тај је покрет пресекао.

б. Разредба печалбара. Ради бољег појимања и оцене кретања печалбара из ове општине, нека овај преглед покаже састав њенога становништва по попису од 6 јануара 1912:

Село	Број домова	Љ у д с т в о			Пор. глава
		Мушко	Женско	Укупно	
Трњана	64	263	245	508	114
Ржана	79	306	299	605	138
В. Јовановац	114	458	428	886	197
Свега:	257	1.017	972	1.999	449

¹⁾ Узета за престоницу Бугарске, Софија ће се одмах почети нагло развијати, а нарочито после 1890, и то не само административно-политички него и индустријски. Прилив становништва у Софију био је врло велики, особито из Македоније. Македонци су долазили као радници, зидари, хлебари, пиљари, крчмари, трговци, ђаци у масама, и ускоро су тако рећи окупирали Софију, задобивши отуда господарећи уплив не само над Софијом него и над целом Бугарском. После Македонаца, Софија је, сразмерно, привукла највише Пироћанаца, најпре једну групу егзархијских васпитаника, највише ђака, благодарећи нетактичности окружнога начелника по ослобођењу Пирота, а после знатан број занатлика.

И ако је Трњана најстарије село, оно је остало најмање. В. Јовановац је најмлађе село, а постало је највеће благодарећи већем досељавању. То се објашњава тиме што је југо-источно од Јовановца било доста празне земље и што су са те стране друга села доста удаљена.

Наредни преглед показује број печалбара по попису из августа 1912:

Село	Број домова	Број станов- ништва	Број печал- бара	На 100 станов. печалбара
Трњана	64	508	45	8·858
Ржана	79	605	41	6·776
В. Јовановац	114	886	127	14·333

Као што се види, Ржана има најмање печалбара, па Трњана, а највише има В. Јовановац. Ова разлика даје се објаснити тројако: прво, што је Ржана најближе Пироту, па Трњана, и што се ова два села баве доста млекарењем по Пироту, док из Јовановца ретко који; друго, што је у В. Јовановцу извршено веће имовно разликовање; треће, што нам се чини да су људи у В. Јовановцу нешто вреднији и већи печаловници. У овом последњем селу, 1912, било је само 30 кућа које нису дале печалбаре, а 85 кућа су имале печалбаре: на једну од ових кућа долазило је, дакле, $1\frac{1}{2}$ печалбар. 1910 године било је из овога села још више печалбара.

Како су ови печалбари били распоређени по земљама, покаже нам овај преглед:

Село	Србија		Бугарска		Румунија	Свега
	од 12—18 г.		Софија	Видин		
Трњана	9	15	26	1	3	45
Ржана	4	24	16	—	1	41
Јовановац	22	13	91	17	6	127

Највише је, дакле, печалбара било у Бугарској, па у Србији, а у Румунији најмање. По другим земљама није било печалбара, па ни у Америци. Пред Балкански Рат, говорило се доста по селу о великој заради у Америци, али није вероватно да би се нашло људи да одатле тамо иду, зато што је печалба у Софији била врло добра и веома близу. Можда би тога ипак било да има зрелих људи-нежењених, но таквих нема; а укућани, жене нарочито, не дају да се иде далеко када је печалба пред вратима тако рећи. Из Ржане је те године радило у Пироту 19, од којих је један био кафеџија, а остали су радили на

новој згради начелства. Но та је година у томе била изузетак, јер је Пирот у застоју, те су људи морали обично ићи у печалбу далеко и у туђину.

У погледу посла, печалбари у Софији радили су махом на грађевинама као зидари или помагачи; видински печалбари били су сви дунђери сем једнога лончара; у Румунији били су: 7 лончари, 2 кожари, и 1 пекар; у Србији од 52: 27 лончари, 18 дунђери и зидари, 4 у механи, 2 трговачки помоћници, и 1 кочијаш.

Као што се види, печалбари из Трњанске Општине били су у главном, 1912, зидари и дунђери и лончари; то важи за последње године у опште. Што се тиче лончара, лончарски занат је у овој општини скорашња ствар, док има других села у околини, као Гнилан, М. и В. Суводол, Расница, Смрдан итд., а особито у Лужничком Срезу, која из одавна дају доста лончара. У лончаре деца иду по једно лето бесплатно, два лета као шегрти имајући 40—50 динара на лето; трећега лета опет без плате, јер им мајстор даје да сами раде и уче се „на точак“; четвртога лета добијају 100—150 динара према способности. У опште узев, лончари много мање зарађују од печалбара у Софији.

7. Софијски печалбари. Они заслужују нарочиту пажњу, једно што њих има највише, друго, што они више и зарађују од осталих.

У Софију су печалбари из ове општине почели ићи почетком деведесетих година, а нарочито од градобитних година 1897 и 1898. Тамо су полазили обично 1 марта, а отуда долазили између мале Госпође и Митров-дана. Ретко је који остајао још неко време. Готово сви су били зидари и дунђери. Лесковчани, Брањанци, и Лужничани радили су у Софији онда, пред Балкански Раџ, махом на каналима, иначе су они у Бугарској црепари, ћерамиције, и циглари.

Од печалбара из ове општине, млађи, од 12—17 година, правили су малтер или су били носачи. Од старијих су били носачи они који нису знали зидати. Од 91 печалбара из Јовановца само 30 је било сталних зидара, од осталих су по неки зидали када није било довољно зидара. Само неколико њих из ове општине било је предузимача, и то незнатних, једно што за то нису имали довољно капитала, друго, и поглавито стога, што за тај посао нису били довољно изучени.

Од наших људи било је више предузимача од Црнотраваца, који су и овде чувени као мајстори и зидари.¹⁾ Код предузимача из Црне Траве радили су и радници из ове општине, и то баш у смеру да што боље занат изуче. Ну, у Софији у главном су предузимачи Македонци, којих и од радника па и зидара највише има. Од радника из Бугарске само од Трнчана има предузимача. Трнчани су и зидари, али су они већином дрводељци; дрводељство је њихов специалитет. Све дрводељске и столарске послове

¹⁾ Црнотравци. За време Турака, у Црној Трави спахија је вадио гвоздену руду. Копани су бунари (тзв. „ли“; испореди француску реч *puits* у смислу рударског окна!), из којих се руда водом испирала. Сељаци су на силу „рудовали“ за малу награду: један извади 500 ока руде за три месеца, за шта добије 30–40 гроша. Ради рудовања Турци су овде насељавали људе из других места, а било је ту и ускока због скришног планинског места, тако да Црна Трава има породица пореклом из Знепоља, са Косова, Копаоника, па и из Шумадије. Да би избегли рудовање, пре 100 година од прилике (једни кажу пре 80, други пре 150 година), неки сељаци (први: Риста Струмићевски, чији су стари били пореклом из Струмице) побегну по св. Сави у Србију, где су почели радити као дунђери, а врате се око Николџ-дана, када се не може рудовати. Имања таквих бегунаца Турци су преносили на оне који су остали да рудују. Затим се почело ићи у печалбу и око Ниша. Један трговац, на три године пред ослобођење, жалио се у Цариграду да се мало плаћа за рудовање: 7 гроша 500 ока руде на 10 људи кад раде један дан. Награда се повећа на 16 гроша, но са том наградом спахије нису имаће више рачуна да се руда вади свугде, него само где је била особито издашна. За наше владавине рађено је само три године.

Зидарски посао Црнотравци су почели учити од Дебараца, а када су се почеле градити железнице и од Талијана, од којих су научили и каменорезачки посао. У Бугарску (Софију) почели су ићи мало пре Бугарског Рата (1885), од 1889 почели су долазити и у Београд, где ће од 1897 поглавито долазити у печалбу. У колико је село расло и развијало се у опште, у толико је све више давало печалбара, или се расељавало. Од 1878 иселило се око 130 кућа (највише у Житни Поток крај Прокупља). 1912 село је бројало 2.967 становника; данас има око 420 кућа. Село је на висини; земља је врло посна, те без ђубрења не рађа; сеје се само у просеке: оvas, јечам, и раж; и зато људи морају ићи у печалбу да би се исхранили. Само 50/10 не докупљује хране. Но благодарећи својој вредноћи, доброј печалби, и штедљивости, становништво лепо излази на крај. Пре рата уносило се у село годишње око 300.000 динара од печалбе.

Црнотравци су наши најчувенији зидари; има их и добрих предузимача и грађевинара. Црнотравци су израдили многе карне и друге чувене јавне и приватне грађевине по Србији и Београду. Зимус је у Црној Трави одржао тромесечни грађевински течај, те је извесно да ће се ови вредни и честити сељаци још боље усавршити у своје занату. У једном селу Крушевачког Округа био је, опет, каменорезачки течај. И по другим селима почињу се слични течаји отварати. Оваквим течајима треба организовати наставу печалбарских заната и њихову технику подићи. Ако и не бисмо успели да отклонимо печалбарство у туђим земљама, у сваком случају то би било од велике користи за народну привреду.

на грађевинама у Софији раде они. По причању печалбара из Трњанске Општине, Трнчани су најбољи мајстори у Софији, бољи и од Црнотраваца који тамо иду. Трнчани имају велику традицију дунђера и зидара. Раније, за време Турака, они су ишли у дунђерлук по Србији; граница је тај покрет отежала и грађевински развитак Софије тамо их је привукао. Из саме Бугарске, сем Трнчана, нема мајстора; из Бугарске су, по правилу, прости радници.

Време рада. Радно време није било опредељено: радило се од раног јутра до мрака. Одмора је било, али његово трајање није било тачно одређено. Одмор је износио: о доручку $\frac{1}{2}$ часа, на ручак око $1\frac{1}{2}$ час. Међутим, у Фабрици Шећера, где је било посла и за зидаре, а где су неки радили и редовне послове, радно време је било од 6—6 часова. Одмор: $\frac{1}{4}$ часа за доручак, на подне 1 час, у 4 часа опет $\frac{1}{4}$ часа одмора.

Наднице. Видински печалбари беху сви дунђери. За време Турака, они су доносили 3—6 наполеондора или турских лира. После ослобођења, од њих је било само једнога, малогa предузимача. Тада је надница обичним радницима била 3—4 лева. Ови су печалбари слабији радници од софијских и њихова је зарада била мања него софијских зидара.

У Софији, 1912, носачима је надница била 2—3 лева. Када је посао био у највећем жеку, она је износила 15—16 гроша; а када је посао прешао, или је било мало рада, њихова је надница падала и на 8 гроша. Зидарима је надница била 4—5 лева, најбољима 6 лева. Македонци зидари имали су 7 и $7\frac{1}{2}$ лева. Већу надницу њима наши су ми људи објашњавали тиме што су њих Македонци предузимачи фаворизирали као своје људе.

Исплата радника била је на месту где се ради, или у кафани, али без познатих злоупотреба при томе: нити су људи задржавани да би што више потрошили, нити се ишта друго чинило да се радници оштете а крчмари користе. Тога, у осталом, овде није могло ни бити, јер су ови печалбари трезвени и штедљиви, а предузимачи, Македонци и други, честити људи, те овде свега тога није било: да се радници кредитирају храном, да им се храна скупо рачуна, да се исплата удешава да буде у суботу у вече или на празник, како би радници заинтересованом гостионичару што више потрошили, као што тога обично има по великим индустријским местима.

Живот. Ови су печалбари становали у Пиротској Улици, у једној соби по 5—10 њих. Собе су по простору обично: дужина 4 м., ширина 3—4, висина до 2 м. Станови су просто израђени; има их врло трошних, па и влажних. Собе издају, по правилу, господари кућа. Има и Македонаца, хлебара и крчмара, који овакве собе издају. Обично бива да се цела соба погоди, па се искупи друштво од 5—10, које заједно живи. Соба се плаћа 10—20 лева, тако да је закупнина на човека износила 2—3 лева месечно.

Ови се печалбари хране врло штедљиво, одвајајући тако рећи од уста само да би што више спечалили. Највише се једе сув хлеб, један човек поједе дневно $1\frac{1}{2}$ —2 кгр. хлеба. Уз хлеб се обично једе паприка, патлиџан, лук, и со. Само празником друштво једне собе, 5—6 њих, узме по 1 кгр. меса, па се то зготови и заједно руча и вечера. Када их је до 10, они купе 2 кгр. меса. Тек по неки оде у пиљарницу, недељно једаред или дваред. Ретко ко да попије нешто. Обично, друштво оде празником у кафану. Само на храну ови људи троше до 3 гроша дневно. Просечно, цео њихов трошак на дан износи 1 лев, рачунајући све: и стан и храну и осветлење и обућу.¹⁾

8. *Принос од печалбе.* Радници у Бугарској плаћали су порез на своју зараду, тзв. „патент“, према величини своје наднице. Тај је порез за ове раднике износио обично 8—18 лева годишње. Надничари код предузимача плаћали су обично по 12 лева. Који су радили као мали предузимачи, плаћали су више: 17 и 18 лева. Но половина радника, када су радили код приватних, избегну да плате овај порез; они код предузимача ухвате се и плате га.

По одбитку овога пореза и трошкова за издржавање, колико је радницима остајало на име чисте печалбе?

Има печалбара који не остану у печалби цело лето, него раде само 2—3 месеца: њихова је зарада мања. Они који остану за све време, без обзира на то што неки на неколико дана дођу кући, каквих је већина од софијских печалбара, имају највише 130 радних дана. Према категоријама радника, разна је и печалба

1) Само је један, из В. Јовановца, био изузетак од трезвеног живота ових печалбара. Неписмен али од природе обдарен, он бива председник општине више година, обучава се писмености и законима, али постаје цијанац и имовно се упропашћује. У младости бостанџија, сада постаје мали предузимач. Пропада од пића и умире од колере 1913.

њихова. Носачи обично доносе преко трошкова 200—250 динара; зидари 400—500, најбољи од њих 500—600 динара. Неколико њих, који раде са чирацима, зараде 700—850 динара. У Шећерној Фабрици радили су последњих година око 20 њих по 4 динара дневно. Они спечале 400—500 динара. Два брата из В. Јовановца донели су, 1911, из Шећерне Фабрике 1.700 динара, за време од 1 марта до 26 октобра. Зарађивали су дневно по 5—6 лева, но радили су и преко времена.

Колико се годишње унесе у једно село од печалбе? Ми смо пописали печалбаре 1912 године, но како је те године, 17 септембра, дошла мобилизација за рат противу Турске, те печалбари нису до краја остали на раду, израчунаћемо печалбу највећег села, В. Јовановца, на број печалбара из те године према просечној заради у прошлој, 1911 години.

Из В. Јовановца, 1912, било је 127 печалбара, те је њихова укупна печалба према заради у прошлој години те године могла изнети оволико :

I. 15 младића од 12—18 година по 200 динара = 3.000 динара. Но како од њих неколико не преседе све време, треба узети да ова група спечали	2.500 дин.
II. 76 зидара и носача просечно по 400 дин.	30.400 „
III. 17 Видинских печалбара по 300 дин.	5.100 „
IV. 17 лончара по 100 дин.	1.700 „
V. 1 пекар	200 „
VI. 1 трговачки помоћник	200 „

Свега : . . . . 40.100 дин.

1910, било је највише печалбара. Рачунало се у селу да је те године унето у село 50.000 динара од печалбе.

9. *Печалбарске куће.* Од интереса је и значаја да често из једне куће или задруге има по више печалбара. Тако је, 1912, К. Драг., из В. Јовановца, имао 4 сина у печалби од 8 укућана свега. То је једна од најсиромашнијих кућа у селу; има: кућу, 3 парцеле земље у износу свега 5 рала, и 3 мотике винограда. Земља му вреди само 2.500 динара, јер је слаба. Најстарији син, пунолетан, био је као дунђерин у Видину погођен код једног Македонца за 230 динара. Други, од 17 година, 4 године лончар у Прокупљу за 150 динара; трећи, 15 година, друге године тамо лончар, за 75 динара; четврти од 12 година, који је први пут у печалби, био је погођен за 40 динара. Сва четворица имали су донети 495 динара.

Што треба истаћи то је да има и имућних кућа и задруга, које сматрају за богате јер су поред довољне земље и стоке имале и знатне готовине, из којих иду печалбари. Тако је задруга Пауна П. из В. Јовановца (отац са 4 сина), која има 15 хектара земље и око 50 оваца, имала 3 печалбара. Још је занимљивији и значајнији случај задруге Н. М. из Трњане. Та кућа има око 30 рала земље; старешина задруге врло угледна личност, био кандидат за председника. Из те задруге 2 брата и 2 сина били су печалбари. Из друге куће истога села, такође доста имућне, било је три сина и један братанац у печалби. Из ових имућних кућа људи су ишли у печалбу не из нужде, него да спечале новаца да би се прикупило још земље како за случај деобе и умножења задруге, тако и стога што је у тим кућама било сувишне радне снаге.

10. *Валута.* Од значаја је у каквој су валути печалбари доносили своју зараду. За време турске владавине, печалбари су своју печалбу доносили у турском новцу, златном или сребрном, и у наполеондорима. Од ослобођења, печалбари из Румуније и Бугарске доносили су злато, најчешће наполеондоре. Тако је то трајало до 1905 од прилике. Печалбари из Румуније и даље ће доносити печалбу у злату, а печалбари из Бугарске почеће од тада доносити кући бугарске банкноте.¹⁾

1) Од тога времена наша је банкнота била готово „ал пари“ са златом, док је у Бугарској постојала на наполеондор ажија од 1 лева па и нешто више. Раније је, обротно, бугарска банкнота вредела више од српске. Како је онда Србија била у пријатељским односима са Бугарском, а трговински и лични саобраћај са Бугарском био знатан, то се бугарски новац почео уносити у Србију не само по потреби промета него и из спекулације. Сарафи Јевреји и спекуланти старали су се да мањевредни бугарски новац протуре место српскога, искоришћујући незнање света да сада српски новац вреди више него бугарски, или подржавајући веровање да оба новца једнако вреде. И печалбари су приметили ову валутну разлику, па су почели доносити бугарске банкноте, старајући се да их протуре на равно са српским новцем. И како валутна разлика између српског и бугарског новца не бежаше велика, то је у обичном пословном промету бугарски новац, обично, нарочито у мањим количинама, ишао на равно са српским, са наметањем од стране купаца, разуме се. Онда је Пирот и његова околина, нарочито печалбарска села, био поплављен бугарским новцем; у оскудици нашега ситног новца, бугарски ситан и сребрн новац почео је улазити и у државне касе; што је, најзад, изазвало забрану од стране надлежне власти. И ако је овде радио само Грешемов закон, да рђав новац потискује бољи, — када је промет био поплављен бугарским новцем, полицијска власт је тој појави, из неразумевања, почела приписивати карактер националне пропаганде од стране Бугарске.

11. *Национална штета.* Међутим, одлазак толиких печалбара у Бугарску није био без штетних последица за нас у националном погледу. Идући из године у годину тамо, печалбари су научили бугарски. По повратку са печалбе, они и нехотице, из навике, употребе по коју бугарску реч. Има неколико речи које ја за мога детињства нисам био слушао у В. Јовановцу, а које су печалбари донели из Бугарске и одомаћили их донекле. У Бугарској су се ти људи држали као Срби, бранили своју државу у националним препиркама, али су бугарски научили. Када су Бугари, у прошлом рату, завладали овим крајем, ови су људи са Бугарима говорили бугарски, на изненађење и задовољство оних који нису сазнали од куда то долази. Да је у оно време, особито прве године, док својим насилничко — коруптивним режимом Бугари не беху безмерно огорчили становништво противу себе, била дошла каква страна и филолошка комисија да прави националну анкету, Бугари би за своју тезу, радећи à la Потемкин тако што би истицали групе печалбара за разговор, могли извући знатан успех па и потпуно задобити комисију, ако она не би била довољно обазрива и стручна. Јер има села где је 1/4 мушког одраслог становништва било у печалби у Бугарској. Последњих година из целог округа ишло је годишње око 2.000 људи у печалбу у Бугарску, а из целе Србије око 8.000.²⁾

Радећи на остварењу Сан-Стефанске Бугарске, бугарска национална политика била је допста у знаку пропаганде и према овом крају. Она је примамила, одмах по ослобођењу, знатан број омладине из Пирота, васпитане под утицајем своје егзархије за време Турака. Потом, она је фаворизирала емиграцију из Пирота. Та је емиграција, међутим, била изазвана економским узроцима. За време турске владавине Пирот бејаше врло напредан трговински град са јако развијеним занатима. Услед близу постављене границе, која му је знатно сузила прометни круг јер му је одузела више од 100 села, он је почео нагло опадати. Додир са културнијим животом и модом по ослобођењу још је знатно допринео опадању заната. Отуда је настало насељавање занатника, и то поглавито у Цариград и Софију, као места која су се почела развијати под повољним ново створеним административно-политичким условима. Када је Цариград био презасићен досељеницима, и када се Софија била већ испунила потребним занатлицима, онда се насељавање Пироћанаца, нарочито после 1900, само од себе, упутило на већа места у Србији, нарочито Београд и Крагујевац. После Ужичана и Врањанаца, данас Београд, извесно, има највише досељеника из Пирота.

2) Списак путника начелства Округа Пиротског показивао је ове бројеве:

1909	године	4.527	путника
1910	"	3.672	"
1911	"	3.342	"
1912	"	3.040	"

Немања је национална штета у погледу језика, ако не и већа, од одласка печалбара у Румунију. Печалбари из Крајине који говоре румунски, још више у Румунији поправе свој говор; чисти Срби из Крајине науче тамо па код куће промичу румунски. Они ван Крајине, у место да говор усавршавају према књижевном језику, уче румунски, који ће из сујете и иначе говорити и без потребе. Има села чак око Књажевца и близу Пирота где знатан део мушког становништва, због печалбе у Румунији, зна румунски.

IV. Општа посматрања.

1. *Општи преглед.* Старо село Трњана, услед турског зулума, морало се расељавати. У околи где су садања села В. Јовановац и Ржана, по свему судећи, морала су раније постојати села, па су она, налазећи се усред поља, близу вароши Пирота и поред цариградскога друма, била уништена, или се разбегла од турске самовоље. И овде се прича да су људи у доба турских насиља бегали у брда и шуме и тамо се настањивали. Тек када је то зло доба прошло, почело је понова оживљавати Пиротско Поље. Онда се Трњана обнавља, затим Ржана оснива и најзад Јовановац засељава. Из врлетних крајева (Висока, Забрђа, Знепоља, и Буковика) придолазили су досељеници у та села, тако да су се она брзо развила.

И ако се животне прилике у Турској за време њених реформних доба побољшаше и посташе сношљиве у упоређењу са несносним приликама у доба јаничара и крџалија, оне ипак нису условљавале слободан привредни и културни напредак. Етичко-правни основ свога режима, да су они господарећа раса по праву њихове победничке и правоверне вере а да су покорени хришћански народи потчињена раја која њиховом господству има да служи, Турци ни у знаку својих рефорама нису никако ни смели ни могли укинути. Правно-феудални поредак са привилегисаним положајем правоверних морао је и онда остати. Самовоља власника и насилника никада није могла потпуно ишчезнути. И отуда и у овом крају сељак није имао довољно привредног подстрека за већом производњом и ако необрађене земље

Бројно стање путника није било стварно. Путника је било више. Мање бројно стање овде објашњава се тиме што су многи, да би избегли вежбу или плаћање таксе и дангубу око путне исправе, прелазили границу са тродневним општинским објавама или без икакве исправе.

около села бејаше довољно. Када би сељак ову земљу узео да ради, он би од добивених плодова имао много дати, а за остатак ипак не би био довољно правно обезбеђен. Затим, ни сељак ни ага није вишак жита могао свагда продати, јер није било саобраћајних услова за извоз. И зато је сељак радио колико је морао, чифличанин нарочито. Новаца је сељак ипак требао: да плати разне данке и да купује што кућа и земља не могаху произвести. У колико се животне прилике поправљаху придолазили су насељеници, те је земља почела добијати већу вредност, тако да су животни односи за сиромашније остајали и даље тегобни. При томе, благодарећи административним реформама и у додиру са Европом, новчана се привреда полако промицала и у Турској, и новац је бивао све потребнији. И како у оближњем граду, нити близу, није било услова за зараду, сиромашни из ових села морали су ићи далеко у печалбу, у Стамбол и Добруцу.

По ослобођењу од Турака, настају повољне прилике за привредни преображај на боље. Лична и имовна безбедност се обезбеђују, сељаци откуљују турску земљу, десетак се укида и заводи се правичније порезивање. Привредни подстрек се појачава и производња повећава. У додиру са културнијим животом и у слободи, животни уравањ се подиже, размена производа јача и са тиме и улога новца. При томе умешнији и имућнији прикупиће још земље, а неспретнији и сиромашни неће моћи довољно или никако повећати свој посед. У колико би сиромашније куће успеле и купити нешто земље, оне ће се делити и однос ће остати исти. Те куће неће моћи произвезти довољно жита, а још мање да ће моћи држати више стоке, јер овде нема довољно ливада и јер је овде поље ораница, те нема довољно испуста за пашу. Ново стање представља напредак према пређашњему, али ни оно не пружа све потребне услове за правиан привредни развитак. Најпре нема железнице, када је добивена, њен је подвоз скуп, а жито је јевтино, капитал је скуп, нема уређеног земљорадничког кредита, земљорад је екстензиван, не подиже се индустрија, занати опадају. Сиромашни сељаци не могу стећи довољно новца у завичају и принуђени су ићи у печалбу и по ослобођењу, сада у суседне земље Румунију и Бугарску.

Ново доба слободе са либералним грађанским правом пробудило је индивидуализам. Под турским режимом немаше довољно безбедности и кућевна привреда у задружном животу бејаше у надмоћи над инокосном. Сада, у слободи, када је лична

привреда више омогућена и када новац добија већу моћ и драж, лични интерес се буди и развија индивидуализам, слабећи патриархализам и задружни живот. Док су се пре браћа делила када би им синови били одрасли, сада се деле ускоро по смрти очевој. Војни закони доприносиће доста бржем распаду задруга. Младићи из задруге служили су две године у војсци; ако су у коњици служили, задруга после мора чувати скупога коња са опремом; као на имућније и са више стоке, на задруге се првенствено уписивала војна комора. Повлашћивање задруге у погледу бирачкога цензуса имало је платонски значај. Деоба задруга изазвала је велике трошкове и већу потребу за новцем. По деоби, ваља подићи за брата кућу и потребне стаје; пар теглеће стоке пре бејаше довољан, сада се морао купити још један пар, ради чега се продаје друга стока; затим ваздан других трошкова које нов дом изискује. Најзад се мора куповати или плаћати и оно што у задрузи не мораше. Подељена браћа требају више земље, а она је скупа. Због свега тога често западну у дугове, изгубе и волове, и морају оба у печалбу, док је пре ишао само један. Но и ако је ослабљен и у опадању, задружнога ће живота бити и даље. Задруга са оцем и ожењеним синовима има подоста, правих задруга, између ожењене браће, има мало. Овај преглед ниже показује стање и однос задруга у Трњанској Општини у 1912 години:

З а д р у г е							
Село	Број домога	Отац са оже- њен. синџм или зетом	Отац са два сина и више	Између браће	Свега	На 100 домога у %	
Трњана	64	11	8	7	26	40—	
Ржана	79	22	12	5	39	49·36	
В. Јовановац	114	23	18	10	51	44·73	
Свега:	257	56	38	22	116	45·13	

Број печалбара из ове општине почео је расти од деведесетих година прошлога века из ова три главна разлога: што је филоксера тада почела ништити винограде, од којих су људи имали дотле знатан приход; што су порези повећани у опште, а нарочито што су за време личних режима и финансијских оскудица у невреме па и езекуцијом наплаћивани; што се становништво намножило и све се земљиште беше поорало, те не бејаше довољно паше за стоку. Стока је, у осталом, и из опште потребе за новцем била умањена. Но што је у овој општини

нагло повећало печалбаре, то су биле градобитне 1897 и 1898 година. Тада само из најимућнијих кућа не бејаше печалбара, иначе из осталих, тих година и двеју наредних, готово сви мушки способни за рад били су отишли у печалбу. Дотле једна од најбогатијих у округу, у ратарству прва неоспорно, ова општина постаде сада печалбарска као и оне сиромашне општине у Лужничком Срезу. Од тада се ишло у печалбу поглавито у Софију, која се беше почела од пре више година и грађевински врло нагло развијати. Ова печалба спасла је општину од привредне пропасти и задужења. Речених година отишли су печалбари и из имућних кућа из нужде, па су се свикли да и даље иду у печалбу. Опоравивши се од печалбе, ови нису више ишли у печалбу из нужде, него да се подигну још више. Настала је једна утакмица у томе ко ће више да спечали и да се обогати. Ишло се да се што више стекне новца да би се углед лични и кућни подигао, и нарочито да би се купила земља за случај деобе и посебно за синове који настају.

2. *Наднице и цена земљи.* Цене најјасније осветљавају привредно поједина доба и најбоље карактеришу привредни развитак. Вредност и цене чине језгро и суштину привредних питања. За печалбарско питање од битне је важности знати кретање надница и кретање цене земљи у завичају. Кретање надница у овом крају било је овако:

Године:	1860—65	1870—75	1880—85	1890—95	1910—1912
Копач Д.	0.50—0.60	0.60—0.70	0.60—0.70	0.80—0.90	1.20—1.40
Жетвар „	0.60—0.70	0.70—0.80	0.80—1.—	1.10—1.20	1.60—1.80
Косач „	0.80—1.—	1.40—1.60	1.60—1.80	1.80—2.—	2.50—3.—

Наднице су са храном код домаћина, како је у овом крају стално још обичај. За турско време, радило се код Турака и на празник под надницу (но код њих са својом храном); наднице су биле исте као и на делник.

Занимљиво је и од значаја испоредити зараду печалбара са платом слугу (момака) код бољих домаћина у селу.

Плата слуге код газде била је

Године:	1860—65	1870—75	1880—85	1890—95	1910—12
Од Бурђева до Митрова дне	Дин. 70—80	100—120	100—120	120—130	200—220
Од Митрова до Бурђева дне	„ 30—40	40—60	70—80	80—85	100—120

Слуге или момке, како се слуге у овом крају зову, погађају само најимућније куће. У В. Јовановцу од 114 кућа обично

4—5 имају момке. Они су обично из истог села. Они раде и на празник, обично око волова, а обављају и друге мање послове који се и празником свршавају. Они добијају и опанке, зими и навошта и опанцак (огртач противу кише). Док није био велики одлазак у печалбу, понуда момака била је јака; после, од 1895, врло је тешко наћи момке: прво, што бољи, по правилу, иду у печалбу, где зарађују више; друго, што су постали скупи. Због тога је врло тешко наћи добре слуге. Сада се обично погађају за слуге они који хоће или имају потребе да надгледају и своје куће. Који су постали мајстори или зидари, сматрају за понижење да буду момци и када не би отишли у печалбу. Од мајстора више апсолутно нико не иде у слуге, па тако исто ни од зидара. Једино они који су почели учити зидање ако пристану да буду слуге када неће ићи у печалбу. У томе случају, њихова плата као слугу износи од прилике за трећину мање него што би донели из печалбе.

Цена једном ралу земље (25—30 ара) кретала се овако:
 Године: 1860—65 1880—85 1890—95 1897—8 (град) 1910—12
 Пескуша: 120—200 200—240 250—300 180—200 800—1200
 Црница: 60—100 100—200 200—250 60—100 700—800

Предње цене записали смо по казивању најстаријих и најтрезвенијих људи у В. Јовановцу. Из упоређења тих цена види се да је цена земљи већма скочила: наднице су се повећале за трећину од прилике а вредност земљи око 7 пута. Вредност земљи, међутим, последњих година стварно је била већа. Горе означена вредност земљи у годинама 1910—1912 предстаља општу процену вредности земље од стране домаћина које смо питали. Из наредних стварних случаја продаје земље, видеће се да је продајна цена земљи поменутих година била у ствари знатно већа.

Из прошлости. Пре 110 година од прилике, отац деда Ђоргов, Паун, купио је „Падину“, „Миросаницу“, и виноград, свега око 10 хектара за 38 гроша. 1912, то је имање вредело 20.000 динара. Пре 90 година, деда Јоца је купио у „Клоку“ 4 рала за 200 гроша.¹⁾ 1912, ту је рало вредело 1.000 дин. и више. Пре

1) У то време десило се ово. Ак-ага прода грожђе Бурелцима по 1 пару ока. Када су дошли по други пут са кошевима, пошто су пробирајући набрали грожђа, рекну Ак-аги да им попусти пола паре. Он ће им рећи: испите грожђе на земљу, па позове оближњег свињара, и пусти свиње у виноград, а Бурелце избије.

80 година, други је купио 5 рала у црној земљи за 130 гроша (за једну краву од 100 гроша и 30 гроша новца).

Новије време. У пескуши: 18 ара за 960 дин. (1909 год.); 40 ара за 1.500 (1909); 70 ара 2.900 дин. (1910); 35 ара 1.470 дин. (1910); 1½ ха (у 3 парцеле на разним местима) за 8.300 динара (1811); 45 ара за 2.850 (1912), но од најбоље земље. Просечно: 1 хектар 5.022 дин. — *У црници:* 40 ара за 1.500 дин. (1909); 30 ара за 1.040 дин. (1909); 30 ара за 1.000 дин. (1911); 20 ара 650 дин. (1912); 1½ ха 3.300 дин. (1912). Просечно: 1 хектар 2.774 динара.

У горњим подацима пада у очи да су парцеле врло мале. У овом крају истина је посед растурен а не груписан, али су комади земље ипак већи. Наведени комади су мањи из ових разлога: што су већи комади, и боља земља донекле, у својини имућнијих који не продају земљу; што и сиромашнији обично продају мање парцеле и слабије каквоће. Но услед деобе посед се све више распарчава.

И ако су горњи случаји продаје земље истинити, не треба узети да су наведене цене апсолутно тачне, из разлога што нема катастра, те су површине узете по примитивном премеру. Ипак можемо рећи да су цене земљи овде високе и да су још у скакању. 1911 и 1912, 1 хектар земље продавао се: у пескуши 5.000—6.000 динара; у црници 3.000—4.000 динара. Понуда је свагда мала а тражња земље врло велика: у једном селу ако годишње има свега неколико продаја.

3. *Скупоћа земље.* Високим ценама и растењу вредности земље у овом крају јесу ови узроци:

1. *Добра цена житу* од почетка овога века. Цена пшеници од 1900—905 била је 15 дин., од 1905—910: 15—16 дин., од 1910—912: 20 дин. 100 кгр.

2. *Насељеност.* У плодној равници, ова су села раније имала досељеника из брдских крајева, а и становништво се множило. Захват ове општине простире се у дужину око 6 км., у ширину око 4 км. У њему имају земље и грађани из околних места, али и грађани ове општине имају имања у суседним општинама, тако да се ово мешање поседа донекле изравњава. Како простор захвата ове општине износи око 24 км.², а општина има (према попису од 1912) 2.000 становника (управо 1.999), то на један квадратни километар долази око 85 становника

(83·28).¹⁾ — Да ли овде има пренасељености, то зависи од ових питања: 1) од расподеле поседа; 2) од кредитних услова; 3) од привредне технике; и 4) од производње жита.

1. *Расподела поседа* јесте овака: — *В. Јовановац*: циганска породица (у сваком селу по једна) има само кућу; 2 куће имају по 30 ха (једна нешто више); 7 кућа по 20 ха; већина од 3 до 5 ха. — *Ржана*: циганин нема ништа; 4 куће по 20 ха; већина од 3—5 ха. — *Трњана*: циганин само кућу; 3 куће по 20 ха; већина 3—4 ха.

У овој општини, дакле, нема безвласника. Што се тиче величине поседа, у њој влада мали посед; од средњег поседа има врло мало. Сваки обрађује земљу сем цигана, који су ковачи, али у главноме живе од прошње. Око 5% нема довољно земље за исхрану; око 5% имају и нешто преко тога земље, али су ове куће многољудније, па као и прве узимају земљу на наполицу или под закуп. У закуп издају земљу по који власници из Пирота и стараоци пупилних имања самохране деце, но ових је случаја врло ретко. На исполицу издају имућније куће само њиве засејане кукурузом, не могући да их саме окопају и загну.

2. *Кредитни услови*. Кредитни услови су у овој општини били неповољни као у Србији у опште. Уређеног хипотекарног кредита нема. Тек 1912 образована је у В. Јовановцу земљорадничка кредитна задруга, ове године, у истом селу и потрошачка, а у Ржани кредитна. Отуда је у овој општини било само персоналног кредита код приватних поверилаца, нешто под повољнијим условима, нешто, за време неродних година, под зеленашким условима. Последњих година, неколико њих, посредством варошана узимали су новац на меницу код завода у Пироту. Неповољност кредитних услова осетила се потпуно градобитне 1897 и 1898 године. Ради исхране, тада су се многи задужили, продали стоку па и земљу. Чак су имућне куће зајимале по 24%.

3. *Привредна техника*. На подизању привредне технике са стране државе није готово ништа учињено, и зато се према овако рђавим кредитним условима и скупоћи новца може већ мислити да је обрада земље овде на ниском ступњу. До 1902 орало се само ралом. Од тада се уводи и плуг (гвозден и добар), али се још оре и ралом. Дрљаче су просте дрвене. Већина не

¹⁾ 1910, насељеност у овој општини била је 80, у округу (са градским становништвом) 46, а у целој Србији 60 становника на 1 км.²

пречишћава жито и не пази довољно на семе. Од 1906 има једна жетелица; копачица и прашача нема, услед чега имућнији засејане њиве кукурузом издају на исполицу сиромашнијима, што овима добро долази. Тек неколико њих засејавају пићне биљке. Како нема довољно оваца, па ни крупне стоке, то је стајско ђубре недовољно за гнојење поља, које се стално ради, те је стога испошћено. Просечан принос јесте овакав: пшеница, 300-500 кгр., кукуруз, 300—500 кгр. од 1 рала, или на 1 хектар 1.000—1.500 кгр., пшенице и 1.000—2.000 кгр. кукуруза. Пескуша, зато што држи влагу, много боље рађа кукуруз него црница, која сушних година и потпуно изда. Отуда је поглавито њој и мања цена.

4. *Производња жита.* У овим селима произведе се много више жита но што треба за исхрану самога становништва. Из целе општине прода се око 100 вагона жита. Неколико кућа продају и до 3 вагона. У једном селу има по 3—5 домова који ће бити принуђени да себи докупе жита, и то онда када није родио кукуруз, те од исполице нису добили довољно. —

С обзиром на све то, можемо закључити да је ова општина релативно пренасељена. Сточарство се не може развити као пре, јер за то нема испуста. Виноградарство није воспостављено на стару меру, те општина отуда нема пређашњих прихода. Жита се много више произведе но што треба за исхрану њенога становништва, али не толико колико је још потребно. Принос од земље могао се повећати усавршењем привредне технике, али за то, поред добре наставе и примера, чега није било, требаше уложити капитал у земљу, а њега немаше довољно. Новац је врло скуп и у колико има расположивога капитала, повољније је за њ да се уложи у друго а не у земљу. Било би противно привредноме основу да се новац улаже у земљорад онда када је принос од капитала датог под интерес или у трговину већи. Најзад, што је главно, нема још услова за рационалан земљорад: нема катастра, нема баштинских књига, нема уређенога кредита, нема пољских чувара.

Да је ова општина доиста релативно пренасељена, доказ је то што је становништво принуђено да иде у печалбу. Његова домаћа привреда није била довољна да одговори потребама новчане привреде и намножавању становништва. Данас један део од пређашњег виноградског земљишта лежи на празно. Када се и тај део буде засадио, биће боље, али ни онда домаћа привреда неће бити довољна за издржавање становништва. У колико се

привредна техника усавршавала, земља се узастопним обделавањем испошћавала, те се принос није повећавао; у колико је печалба била већа, животни срач се подизао, становништво се множило; и тако је стање релативне пренасељености остајало.

То је закључак према ономе *како је било и како јесте*. Тако не мора бити, тако неће остати, рећи ће се. Виноградарство ће се потпуно обновити. Да, али то ће бити и у околини и у целој земљи, и цене грожђу и вину извесно ће опасти. У сваком случају, производи од виноградарства неће бити толики да даду довољну допуну оном привредном укупном приходу потребноме за издржавање становништва без печалбе. Али, сви су изгледни да ће земљорад добити потребне привредне услове за развитак. Требаће за то године. Затим, новац ће остати релативно скупљи за село, док земља, у опште село, не може као град избећи пореске терете, који расту. Доиста, производња жита може се знатно повећати при интензивном земљораду, усавршавајући његову технику. Овде за то има и два посебна услова: велика вредност земљи и чак воља за бољом техником. Пошто је, 1912, основана земљорадничка задруга у В. Јовановцу, многи из тога села хтедоше да набаве вештачко ђубре. Тежња за већим успехом и истицањем у друштву промицале би усавршење обраде до саме границе закона највећег приноса, код некога и преко тога, али трајно не. Када први немачки исељеници у Америку хтедоше показати Јенкима високу немачку пољопривредну технику, они завршише банкротством. Висина привредне технике зависи од општих привредних услова. Ти услови неће се толико побољшати да се овде привредна техника толико усаврши и производња толико повећа да би становништво могло живети под добрим културним условима без печалбе. Релативна пренасељеност, дакле, донекле би остала.

3. Трећи момент који утиче на поскупљавање земље, јесте *печалба*. Од градобитних година 1897 и 1898, и услед повољне конјунктуре за печалбу у Софији, нарочито због близине Софије, број печалбара је растао, — и ова села, особито В. Јовановац, постала су тако рећи печалбарска села. За привредне прилике и животне навике овога краја печалба је била врло добра. Они који бејаху задужени, одужише се, па почеше шта више стицати и готовине. Куће које не бејаху дужне, особито задружне, уштедише знатне суме, од неколико хиљада па и више.

Неки задругари имаху и особне паре. У овом крају свака жена ради и сукно („пртенице“) за продају, и има доста њих, у задругама по правилу, које стекну отуда неку стотину личнога новца; неке донесу и мираз. Најзад, како је последњих година цена пшеници била око 20 динара, дакле добра цена, то су имућни домови, који не дају печалбаре, доспели до већег новца. Отуда је последњих година завладало добро новчано стање у општини. То се може ценити по томе што је сваке године у В. Јовадовац уношено 40.000—50.000 динара од печалбе. Пошто се село за неколико година опоравило од последица оних градобитних година, можемо казати да је од прилике половина од ове печалбе претицала за уштеду. Новац се почео нагомилавати. Отуда се јавља јака тражња земље, док ће понуда земље бити врло слаба. Само се распитивало да ли се где продаје која њива. У оскудици понуде у сеоском па и општинском захвату, купила би се земља и мало даље. Глад за земљом и воља за куповину толика је да се често не пита да ли ће се имати рачуна од купљене земље. То је све утицало да земљи све то више расте вредност. Последње, 1912, године цена најбољој земљи достигла је 6.000—7.000 динара по хектару. Да није дошао рат те године, а цена житу да је остала на 20 динара и печалба се продужила тако и даље, можемо рећи да би вредност тој земљи попела се данас можда и до 10.000 динара.

4. *Рентабилитет земљорада.* Код тако високе цене земљи, има ли овде рентабилитета у земљораду? Тачан прорачун о томе није могуће извести, из разлога што немамо катастра, те се не зна тачно ни површина земље, ни њена каквдћа ни вредност; што нико не води белешку о издацима за обраду своје земље, ни о приходу са ње, а још мање да ко води уредне књиге о томе. Само неки о овоме питању мисле и пошто се оврше изводе рачун, но не дефинитиван и тачан. Због тога се морамо задовољити приближном проценом. По рачунању, 1912, са неким ваљаним земљорадницима да 1 средње рало просечно вреди 900 дин., засејано пшеницом оно даје овако стање рентабилитета:

Расходи:	Приходи:
Производни трошкови (са порезом) . . . Дин. 36	450 кгр. рода . . . Дин. 90
6% интереса на вредност земље . . . „ 54	Слама и плева . . . „ 10
<u>Свега: Дин. 90</u>	<u>Свега: Дин. 100</u>

Узимајући да се 1 хектар пооре за 3 дана, онда добијамо да 1 хектар са пшеницом има расхода 270 дин., а даје прихода 300 дин. Чистога прихода било би, дакле, 30 дин. Такав је приближан рачун узимајући цену пшеници 20 дин. Опште је мишљење код земљорадника да земљорадник изилази на рачун када је пшеница грош кило најмање (реч је о приликама пре рата); иначе да је на штети када урачуна радну снагу и друге трошкове. Када узмемо у обзир да свака пета година подбаци у природу, можемо закључити да се рентабилитет тада изравњава. Када узмемо да је свака десета година, можда осма, градобитна, а знамо да код нас не постоји обезбеђење од града, онда можемо закључити да овде нема рентабилитета у земљораду.¹⁾

Када је тако, како се онда овде земљорад може објаснити? — Тиме што мали земљорадник не ради строго по начелу рентабилитета. Код малог земљорадника не важи строго узев главно економско начело да се производе она добра чији су производни трошкови мањи него што се за њих може на тржишту добити. За малог земљорадника јесте битно да има привредни минимум који би сам са својом породицом обрађивао и отуда толико произвео животних намирница колико му треба за живот и врх тога да му претекне један вишак да га прода и отуда купи и оне намирнице које сам не може произвести. Да то постигне, он свој труд и рад не мери по времену и новцу. Обезбеђена привредна самосталност и слобода имају своју јаку привлачну драж и особиту цену, и за то мали земљорадник ради кад год треба да се ради, кадгод може и коликогод највише може. За малог земљорадника јесте од битне важности да има или стекне до-

¹⁾ Према продајним ценама земље у годинама 1909—1912 (в. стр. 34), просечна цена земљи од хектара за то време била је 3.898 (у пескуши: 5.022, у црници: 2.774) или од рала (33.33 ара) 1.299 дин. Рентабилитет код једнога таквога рала изгледао би овако:

Расходи:		Приходи:	
Производни трошкови			
(са порезом)	Дин. 36	450 кгр. рода	Дин. 90
6% интереса на вредност земље	" 78	Слама и плева	" 10
	Свега: Дин. 114		Дин. 100

Онда би имало мањка 14 дин., или на хектар 42 дин. Ако узмемо средњу вредност хектара од горњих двеју средњих вредности — а то су: 1) процењена вредност од бољих земљорадника ($900 \times 3 = 2.700$) и 2) средња вредност из продајних случајева — тј. вредност $2.700 + 3.898 : 2 = 3.299$ дин., тада се код прихода добија мањак од 6 дин. по хектару. Закључак је да овде код чистога земљорада нема рентабилитета и када је цена пшеници 20 дин.

вољно земље. Природни монопол и како је нема у изобиљу у насељеним крајевима, земља је земљораднику потребна да му као стални и непроменљиви капитал какав је земља, служи за намештење и упослење његове радне снаге, за привредно оплођење његова рада, неизбежног и потребног за опстанак. Земља је основица животне делатности и неопходан услов живота човечијег. Да тај животни услов задобије и себи доживотно обезбеди, то је циљ земљораднику. Да би у томе успео, за њега је цена земљи од споредне важности када он увиђа да за њ нема другога начина за живот него бити земљорадник. Овде је то неоспорно случај. Јер нити у близини има каквих фабрика где би земљорадник нашао зараде, нити има у опште услова да узме друго занимање. Имајући кућу и нешто земље, навикнут да живи где се родио и где га везују успомене предака и родбина, а остајући често под утицајем рано створеног идеала да ће успети да купи још то и то имање, сељак се труди да недовољни земљишни минимум повећа са колико је још потребно. Онај који сада има довољно земље, стара се да обезбеди земљом и своје синове па и унуке када он буде умро. Када сељак нема могућности ни икаквог другог начина да себи другаче обезбеди живот, када види да се новац лако потроши, да га је тешко и још несигурно чувати, види да се од новца не живи осим да се има у изобиљу, — за њ оно мало па и више новца што има, нема праве вредности када је у питању да купи комад потребне му земље. И због тога мали земљорадник, да би дошао до потребне му земље, нарочито минимума, хоће земљу да плати и више него што она вреди. То чине и имућније куће, нарочито задружне, које имају сувишне радне снаге. Затим, земљу по високу цену купиће и прве куће у селу, и нарочито оне, јер оне највише имају новца. То ће оне учинити не само што мисле да им је још земље потребно, него и из међусобне утакмице за већим богатством већег угледа ради и да би једна другу престигле. Прве куће имају тако рећи свој ранг; свака се труди да одржи свој ред, и да другу претекне у имању. Борба за првенство опажа се нарочито између двеју најбогатијих кућа.

Богате куће, које имају преко 20 ха земље, најчешће не могу саме да обраде своје поље, него за то узимају и туђе раднике. Дајући неке кукурузне њиве на исполицу, оне од наполичара добијају један број надница („рушвет“) на име накнаде

за орање и семе тих њива. Оне те наднице добијају обично за копање и загртање оних кукурузних њива које те куће саме обрађују, или их добијају у жетви. Али, та им радна снага не достиже, него морају узимати и плаћене надничаре. Овај начин земљорада чини средину између лично-обделног земљорада, где земљорадник само са својим укућанима обрађује своју земљу, и капиталистичког начина земљорада, где је власник не ради сам него то чини посредством надничара или наполичара. Овога у овој општини нема. У њој и најбогатији земљорадници сами раде, и то више и дуже него остали, јер имају више поља: толико раде да код њих и свих њихових укућана наступи изнуреност лети. Када ове куће не би саме радиле, оне не би могле одржати своје имање ни свој ранг, а још мање да би могле још куповати земље. Међутим, има граничне тачке преко које ове куће не могу и неће више да купују земљу. Крајњи степен ове тачке може ићи дотле докле сав годишњи приход такве куће — не апсолутно чист приход са рачунањем властитог рада него приход по одбитку трошкова издржавања, пореза и плаћених надница — не би био исцрпљен на плаћање надничара. До тога степена се обично не дође, јер се овакве богате куће или разделе или почну опадати због дегенерације или какве друге недаће, а најчешће не стога што се увиди да се више нема рачуна да даље докупљује земља, услед скупих надничара, великих дажбина, и војне коморе.¹⁾

5. *Радна снага.* Пређе се могло лако наћи радника и у селу међу сиромашнијима. Затим, за време жетве доводили су се радници из оближњих брдских села и са трга у Пироту из планинских села, где у то време нема рада. Око ових радника има ваздан тегоба: тешко их је добити, јер они претпостављају да жњу код самих варошана; често су неуки у раду, или мало раде. А у самом селу све је теже добити надничаре. И сиромашни имају земље и сваки гледа да прво среди своје поље; тако и они који су дужни газдама и који дуг имају да одраде. Од како је изишла печалба у Софији, многе куће пређе сиромашне изишле су већ из тога реда и сада њихови сматрају за понижење да иду у надницу. Отуда се овде осећа велика оску-

¹⁾ Пример у овом погледу даје најбогатија кућа у Јовановцу, која има око 35 ха најбоље земље и воденицу. Она има свега 5 радних снага; даје њиве на исполицу; продаје 3—4 вагона хране годишње; али толико издаје на надничаре, да је већ увидела да више нема рачуна да још купује земље.

дица у надничарима за време копања кукуруза и жетве: копа се мотиком и жње српом, има само 1 жетелица од 1906, па и та није увек употребљавана. Због тога се копање и загртање кукуруза често одоцни, а жито презри.

6. *Празници.* Ове оскудице у радној снази, па ни штете за обделавање поља на време, не би нипошто било да није много празника који падају управо за време речених најпрешнијих пољских послова. Становништво је вредно, али има и сујеверја, те обдржава многе „бапске“ празнике, на које се већма пази да се не ради него на праве празнике. У овој општини има празника: — недеља: 52; признатих празника 34; непризнатих празника: 34; — свега: 120. Како је ово преимућствено земљорадничка општина, то је за њу оволико празника одвећ много и врло штетно. Имућнији нарочито трпе штете од бапских празника, јер и када хоће да раде, то им се не допушта. Они који имају мало земље, па су средили своје поље, или имају времена да то учине, из сујеверја највише, а по неки и из зависти према газдама, па и из демагогије и лености, јер би и сами морали радити, пошто је овде срамота не радити, не дају вољнима, газдама и трезвенима, да раде. У томе у селу предњаче по два-три букача, који у том погледу врше пресију над целим селом, претећи и кунући, и често и физички злостављајући оне који хоће да раде. Цркве сада нема у овој општини, али има у близини. Ови људи ако једаред или дваред годишње оду у цркву, а представљају се као побожни и богоугодници. Но да се не би ово криво разумело, имамо понова рећи да је становништво вредно и трезвено и високога морала. У целој општини било је које пијанца које нерадника свега 6. У колико су с времена на време у њеним селима отваране крчме, оне нису могле цветати.

7. *Стварање поседа.* Под напред описаним привредним условима, овде се није могао развити ни средњи посед, а још мање се могаше образовати велики посед. За време Турака, велики посед није се створио, јер за рентабилитет земљорада не бејаше услова. У колико се прилике поправљаху, намножавало се становништво, и досељавањем и иначе, и развијаше се слободан посед. По ослобођењу, овај крај бејаше знатно насељен, и цена земљи бејаше релативно висока; новац је био скуп; хипотекарног кредита нема да би неки могли купити земљу на повољан кредит; а рентабилитета код земљорада у чисто економском смислу немаше да би средње куће могле стећи потребан новац да купе више земље, и тим пре што овде, сем за оно кратко време када Турци одоше, већих њива не бејаше за продају, а то ли великих имања за откуп. У колико имућније куће увеличаваху свој посед, оне су се делиле. Пиротско Поље је мало и било доста наељено, а земља, новац и рад био скуп релативно, тако да се овде велики посед нити могаше образовати, нити могаше рентирати. Најзад, што је још нарочито сметало да се образује већи посед, то је установа окућја (§ 471 тач. 4. а. Грађ.

Суд. Пост.). Печалба је давала могућности да сиромашни одрже своје имање и чак и да нешто прикупе. Окућје је спречавало сиромашне у моментима кризе, а лакомислене стално, да отуђе минимум; а имућнима је сметало и отежавало да од њих купе имање. 1897 и 1898, нашло би се било сиромашних који би у неприлици, ради исхране, продали били што од заштићене земље; исто тако и у сличним приликама и нужди. То би свагда могли учинити и неки трговчићи, преметари, и спекуланти, или би имање задужили, па би се оно у случају неуспеха продало. То је све закон окућја спречавао и онемогућавао. Да није било овога закона, извесно је да би неколико процената земљорадника (до 5%) остало без земље, и земља би прешла у руке богатијих. Извлашћени би постали паупери, или би морали отићи са села. Овде нема услова за узимање имања под закуп, јер нема већих поседа, а печалба и надничење не би били довољни да ове породице издрже. Овако, имајући један минимум земље заштићене законом, који посредно тиме везује сељака за село и земљу, и имајући печалбу, сељаци овде успевају одржати равнотежу у својој привреди. Имајући минимум земље и будући вредно, становништво је с помоћу печалбе допуњавало своју привреду. Требало је само да нису виногради били уништени, или бар да је било уређенога кредита и виноградских задруга да се виногради потпуно обнове, па би се овде, извесно, било доспело, пред Балкански Рат, у стање благостања. И без тога се, пред тај рат, свет овде имовно био подигао и био доста новчан и задовољан.

8. *Имућство и ратови.* Добре материјалне прилике и привредни поредак у коме сваки има посед, повољно су утицали да народ издржи ратове. Пред Балкански Рат биле су добре године, затим становништво се од печалбе било добро зановчило, те је то нарочито утицало да се у рат противу Турске пошло са одушевљењем. Старци, неспособни, жене, омладина, остали су да доберу кукуруз, и даље обрађују поље. Расписи о узајамној помоћи у обделавању поља и посебно о помоћи у обради поља кућама без радне снаге нису, истина, како ваља извршени, али се у томе ипак нешто учинило, тако, да и ако није било јавне помоћи и потпоре сиромашнима, ипак није било беде. Народ је имао имања, сиромашнији су ишли у надницу, имало се и уштеђеног новца, и ратне тегобе су се подносиле. Турски и Бугарски Рат лако су привредно издржани. И ако је рат са Аустријом дуго трајао, и ако је ова општина у рату са Бугарима била близу ватрене линије, ипак је имовно — привредни поредак омогућавао сношљиво стање и даље, премда инвалидима потпоре још не бејашу регулисане. За време бугарске владавине и ова је општина доста претрпела од реквизиције и самовоље бугарских власти. Да тога не бејаше, и нарочито да овај последњи рат није донео толико људских жртава, после две-три родне године, народ би се имовно био лако опаравио. Што се тиче изгубљених живота, на селу се доиста „народ множи и расте као врба“.

Закључак.

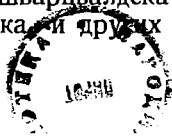
I. Услови за печалбу. У равници и даље од брда, Трњанска Општина је од природе земљорадничка. За време Турака, у њој имаше доста земље, али земљорадник услед великих дажбина и самовоље турске немаше привредног подстрека, те сиромашни људи мораху ићи у печалбу. По ослобођењу, сељаци откупише турску земљу и привредни услови се поправише, но не у толико да би домаћа привреда била довољна становништву. Становништва, услед досељавања раније па нешто и по ослобођењу, и од његовог природног растења, има више него што то допушташе екстензиван земљорад на недовољном простору и са застојалом привредном техником. Привредна техника се врло слабо развија у недостатку пољопривредне наставе, уређеног земљорадничког кредита, услед ниских цена житу до 1900 и великих јавних терета, премда скупља земље допушташе веће усавршење земљорада. Због тога ће сиромашни и по ослобођењу морати одлазити у печалбу, особито после пропасти винограда од филоксере почев од 1892, и у толико већма у колико новчана привреда све већма обузимаше живот. Градобитне 1897 и 1898 година нагнаће у печалбу и људе из средњих па и имућних кућа. Од њих ће се многи, због добре печалбе у блиској Софији, навићи да иду у печалбу и пошто је општина изишла из привредне кризе. Отуда и ако преимућствено житарска, ова општина, од поменутих година, постаће и печалбарска општина готово као и сиромашне општине у брдским крајевима.

II. Рентабилитет земљорада. Добра печалба и веће цене житу од 1900 утицаће да цена земљи почне скакати. Осим тога, на скакаће цене земљи утицаху још и намножавање становништва и немање изгледа и могућности да земљорадник са недовољно земље узме друго занимање, јер се ни завичај ни земља индустријски не развијаше, а оно мало неутуђиве земље заштићене окућјем везиваше и привредно завараваше земљорадника. Отуда ће мали земљорадник и печалбар, увиђајући да новац за њ нема животне вредности, и преплаћивати земљу да би себи обезбедио опстанак и привредну самосталност. То ће чинити и имућнији земљорадници да би прибавили довољно земље за своје синове; а најимућнији куће још и у међусобној утакмици да би одржале свој ранг и још се истакле. Понуда земље је врло мала, јер се сиромашни окрепише од печалбе и јер је становништво у онште узев

вредно и трезвено, те неће да изиграва окућје. Отуда ће се цена најбољој земљи, 1912, попети на шест до седам хиљада динара од хектара. Код овако високе цене земљи, овде нема рентабилитета у земљораду. Само лично-обделни земљорад је могућ: сарадно-обрадни земљорад, где имућније куће обрађују своју земљу уз припомоћ надничара, тешко се одржава сем код задружних кућа, код којих, са великим трудом и штедњом, још и успева. Најамно-обрадни или капиталистички земљорад овде је немогућ, нити га и има; јер се ни средњи посед, а још мање велики, није могао развити, услед тога што је Пиротско Поље мало, земља скупа, што је становништво вредно и печалбарско и што још и расте, те је велика тражња земље.

III. Опасност од пренасељености. Када је ова општина према ступњу привредног развитка готово пренасељена, онда настаје питање, да ли тако може и даље ићи. Услед ратова и овде је становништво смањено према предратном стању, али не тако много. 1912, В. Јовановац бројао је 114 домова са 886 душа (458 мушких, 428 женских), а ове године има 118 кућа са 836 душа (425 мушких и 411 женских). Према томе, можемо рећи да ће између 1930 и 1940 године у овој општини наступити опасност од пренасељености. Да, дотле ће се завести кадастар, уредити хипотекарни земљораднички кредит, и привредна техника ће знатно коракнути напред, да ће се производња повећати; али ми мислимо да то неће бити у оној потребној мери. Дотле ће се животни урвањ подићи и дотле ће се техника у иноземству такође унапредити, тако да ће животни односи остати опет тешки. У градовима ће новац бити јевтинији и тамо ће развитак индустрије много јаче привлачити капитал него сеоска привреда, која ће се спорије развијати. Затим, није искључено да се могу поправити услови за увећање поседа. Због свега тога, бојати се да ће у речено доба овде наступити рђаве последице од пренасељења. Што се може са извешношћу рећи, то је да би печалбарство остало и дотле и после, ако се печалбарско питање не би решило радикално.

IV. Шта да се ради? Стога је потребно предузети потребне мере за добар привредни поредак у овоме целоме крају. У томе циљу треба учинити ово: — I. У овој општини има од прилике 15% земљорадника који немају довољно земље за обраду и издржавање и када би се привредна техника усавршила. Од њих неће сви, али би већина пристала да се пресели у ратарске крајеве у којима има да се проведе аграрна реформа. II. Треба подићи индустрију у овом крају. Он за то има услова. У Високу, око Старе Планине, има довољно јелове и букове шуме, и ту би се могла у велико развити прерада дрвета. Ту се већ израђују лопате, заструзи, буклије итд. Овој индустрији би се помоћу стручне школе дао правац усавршења. Овде има услова да се подигне „шварцвалдска“ индустрија дрвета (израда дрвених сатова, играчака и других сличних предмета).

И овде и на Сувој Планини има пространих сувата и доста оваца, и ту се увелико, а доста и на другим местима у округу, израђује кашкаваљ. Треба довести учитеље, а послати и питомце на страну за изучавање сирарства, и израђивати боље врсте сирева. За то треба подићи и бољу врсту крава, за које ће имати и паше на реченим суватима. Од Црновунаца ми имамо више штете него користи, те се према томе треба и управљати. У овом крају сељанке израђују сукно сем за домаћу потребу и за продају, које се у знатним количинама извозило у унутрашњост и у Босну. Ову радност ваља организовати и развити. У Пироту се израђује, пређе више, „шајак“ (нека врста грубљег али јаког штофа). Значи, цело овај крај има смисла за ткивну радност, и како има већ доста вуне, а радне снаге у изобиљу, то овде има услова за подизање индустрије тканина и гајтана као и у Лесковцу. Даље, у Пироту постоји развијено и чувено ћилимарство. Треба предузети потребне мере да се та лепа радност усаврши још више и развије било на кооперативној било на капиталистичкој основи. Још сада ваља установити засебну школу за ћилимарство, са одсецима за цртање, бојење, и практичну обуку. Затим, треба одгајити бољу врсту оваца, које се не би музле, ради боље и fine вуне, како би се могли достићи персијски ћилими. Најзад, у Пироту има неколико штавара у којима се израђују простије врсте кожа (од кожа ситне стоке); значи, има услова и за кожарску индустрију.

За развитак индустрије у Пироту и Белој Паланци, у опште у округу, има потребнога угља у близини, и има погодних падова за електрична постројења. Радне снаге, јевтине и добре, има не само у Пироту него и у целом округу, јер из целог округа људи иду у печалбу, а код женскиња је развијена кућевна радност. У место што би сељаци ишли у печалбу, један део од њих за које нема довољно земље на селу, отишли би у фабрике, други у руднике; или би тамо радили када земљораднички послови то допуштају. Тада брдски становници не би силазили у већ препуњена села Пиротскога Поља.

V. У опште. Ова је општина земљорадничка са јако развијеним виноградарством до филоксере, које се сада обнавља. Што је у опште речено и опажено о печалбарству у њој, то мислимо да ће важити и за општине истога привреднога поретка. Таквих општина ће извесно бити доста у источној Србији, одакле потичу печалбари. Како ови људи иду у печалбу и у туђину са једнога општега узрока, наиме, стога што им домаћа привреда није довољна за издржавање, то ће главне појаве и главни закључци које смо напред утврдили за печалбарство у овој општини вредети у главном за целу печалбарску област источне Србије. Изван сваке је сумње да у тој области владају нездрави привредни односи кад она своје становништво не може довољно да подмири. Неоспорно је да у тој области постоји аграрно питање које треба решити. Ми, у осталом, мислимо да се аграрно питање

поново почело јављати од пре двадесет година у целој Србији. Када је 1873 донет чувени закон о данашњем окућју, онда се дуго потом говорило да је Србија најбоље решила аграрно питање, јер је у њој реченим законом зајемчено да нема безвласника. То је мишљење дуго владало и понављано са претераном самохвалом. Но од почетка овога века мислимо да неће бити озбиљних државника, посебно економиста, који би оно мишљење смели поновити. Од тада је опажено, и то је и наша статистика наговештавала, да број земљорадника без земље расте, а још више оних који остају без довољно земље.

Отуда следује закључак да аграрну реформу, која је код нас на дневном реду, треба начелно тако схватити и решити да се њеном provedбом реши и аграрно питање у Србији, тако да се и земљорадницима из Србије који немају довољно земље, обезбеди потребна земља за успешан земљорад. Даље, ми налазимо да је дошло време да се српско окућје реформише и прилагоди захтевима савремене економне политике и с обзиром на развијену новчану привреду, у коју је већ сама Србија била потпуно зашла. Када се тако окућје буде реформисало — да ће се оно распрострајети на целу Краљевину, с погледом на аграрну реформу на сваки начин, ми мислимо да је изван сваке сумње — и када се земљораднички кредит буде тако уредио да браћа за коју нема више земље и услова за живот у ономе селу, могу продати свој део земље и добити новац да би засновали земљорадничко огњиште у другом месту, или ступили у фабрику, или друго занимање изабрали, онда ће на селу заиста моћи постојати онај жељени аграрно-демократски поредак какав се са окућјем желео: да сељак има довољно земље, да му се земљишни минимум заштити, да он буде имућан и задовољан, и да буде добар грађанин и војник. При установљењу окућја није се мислило на одлив сувишнога становништва са села, јер тада Србија не бејаше довољно насељена. Намножавање становништва на селу истакло је тај проблем и у Србији. На горњи начин регулисао би се и одлив сувишнога становништва са села и прилив потребних радника у вароши и руднике ради развитка народне индустрије. То у мери у којој је потребно за здрав привредни поредак у земљи и на начин да се радништво обезбеди од експлоатације капиталистичке и њему осигура правична награда од усавршења привредне технике. Тако ћемо ми нашој земљи обезбедити правилан, правичан, и миран привредни развитак. На селу, имали бисмо привредно слободног и задовољног сељака, који би свагда био поуздан стуб државе. У градовима, имали бисмо добре привредне услове за правилан и солидан друштвени развитак. Онда ми не бисмо имали печалбара по туђини. Од печалбара у туђини има и економске и националне и војне штете.

Од истога писца:

Реформа Трговинске Статистике. Београд 1909.
Цена 1 дин.

Извршење Царинских Осуда нарочито с погледом на *Окућнику*. Београд 1910. Цена 1 дин.

У овој другој расправи налази се изложена (стр. 26—43), први пут у целини, историја окућнице-заштите земљорадничкога минимума (§ 471 тач. 4. а. Грађ. Суд. Пост.).

Могу се добити у књижарници С. Б. Цвијановића, Београд, Кнез Михаилова.